

ABD-İRAN YAKINLAŞMASI VE KIRIM GERGINLİĞİ ORTAMINDA TÜRKİYE’NİN ENERJİ TEDARİKİNDE AZERBAYCAN, İRAN VE İRAK’IN ARTAN ÖNEMİ: DIŞ TİCARET VE ENERJİ İLİŞKİLERİ AÇISINDAN YENİ FIRSATLAR (MI?)*

Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari
Bilimler Fakültesi
KAÜ İİBF Dergisi
Cilt 6, Sayı 9, 2015
ISSN : 1309 - 4289

Makale Sunum Tarihi : 18.12.2014

Yayına Kabul Tarihi : 08.02.2015

Adem ÜZÜMCÜ

Doç. Dr.,

Kafkas Üniversitesi,

İİBF İktisat Bölümü

ademuzumcu58@gmail.com

Samet TOPAL

Arş. Gör.,

Kafkas Üniversitesi,

İİBF İktisat Bölümü

asttopal@hotmail.com

* Bu çalışma yazarlar tarafından 23-24 Ekim 2014 tarihinde Ulusal Harran Ekonomi Kongresinde (Şanlıurfa) sunumu yapılan, basılmamış bildirinin kısaltılmış ve güncellenmiş halidir.

Makaleyi çevrimiçi görüntülemek için QR
Kodu okutunuz.

ÖZ | İran’da yönetimin değişmesinin ardından Obama ve Ruhani arasında ortaya çıkan olumlu havaya karşın Kırım sorunu, dünyanın gündemine yeniden “soğuk savaş” havası getirmiştir. Ukrayna ile AB ülkelerinin doğalgazda bağımlı oldukları Rusya ile Kırım gerginliği günümüzde devam etmektedir. Bu olumlu ortamda Azerbaycan ile sıkı dış ticaret ve enerji ilişkileri olan Türkiye, İran ile enerji ve dış ticaret ilişkilerini canlandırmak ve Türkiye’nin ikinci önemli pazarı haline gelen Irak’ın Bağdat merkezli Şii yönetimi ile Kuzey Irak petrolerinin taşınması konusunu çözmek istemektedir. Türkiye’nin bu ülkelerle dış ticaretinin artması ve enerji tedariki çerçevesinde yeni projelerin hayata geçmesi, ABD-İran ilişkileri ve nükleer müzakerelerin olumlu yönde sürmesi ve Rusya ile gerginliğin azalmasına bağlıdır. Bu çalışmada, bu çerçevede Türkiye ile bu ülkeler arasındaki dış ticaret ve enerji dış ticareti ele alınmakta, Türkiye lehine olabilecek fırsatlar ve diğer olasılıklara değinilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, İran, Irak, Azerbaycan, Dış Ticaret, Enerji

Jel Kodu: F14, O53, Q40

IN THE FRAMEWORK OF USA- IRAN CONVERGENCE AND CRIMEA TENSION IMPORTANCE OF AZARBAIJAN, IRAN AND IRAK IN TURKEY'S ENERGY SUPPLY: NEW OPPORTUNITIES OF FOREIGN TRADE AND RELATIONS

Kafkas University Economics and
Administrative Sciences Faculty
The Journal of KAU IIBF
Vol. 6, Issue 9, 2015
ISSN : 1309 - 4289

Article Submission Date : 18.12.2014

Accepted Date : 08.02.2015

Adem ÜZÜMCÜ

Assoc. Prof. Dr.

Kafkas University,

EASF, Department of Economics

ademuzumcu58@gmail.com

Samet TOPAL

Res. Assist.

Kafkas University,

EASF, Department of Economics

asttopal@hotmail.com

Scan QR Code to see this article online

ABSTRACT | After the government chance in Iran, although positive relation arose between Obama and Ruhani, but the problem of Crimea brought up “cold war” to the agenda of the world. Ukraine and other European countries which are dependent on Russia in natural gas import, Crimea tension with Russia has been maintained. In the framework, Turkey, having strong foreign trade and energy relations with Azerbaijan will renew its energy and foreign trade relations with Iran and will solve problems such as transport of Northern Iraq oil with the Baghdad based Shiite government in Iraq which became the second most important foreign market of Turkey. The foreign trade increase of Turkey with all these countries and implementation of new projects in the framework of energy supply is dependent on the relation between USA and Iran and continuation of nuclear talks in a positive way. In this study, the foreign trade and energy trade between Turkey and these countries are discussed and opportunities that may be in favor of Turkey and other possibilities are also mentioned.

Keywords: Turkey, Iran, Iraq, Azerbaijan, Foreign Trade, Energy.

Jel Code: F14, O53, Q40

1. GİRİŞ

Dünyada enerji kaynaklarının önemi giderek artmakta, özellikle enerji arz güvenliğinin önemi sürekli vurgulanmaktadır. Türkiye dünya enerji kaynaklarının önemli bir kısmına sahip Kafkasya ve Ortadoğu bölgesinde bulunmakla birlikte enerji üretimi, tüketimini karşılamaya yetmeyen net enerji ithalatçısı bir ülke ve enerji kaynaklarının önemli bir geçiş noktasıdır. Türkiye'nin bulunduğu coğrafya, jeopolitik açıdan önemli bir imkân sunmakta, ancak bölgede sürekli değişim ve ekonomi-politik kargaşa süreci yaşanmaktadır. Örneğin, Kırım'da etnik farklılık ve Rusya'nın askeri-ekonomik çıkarları, Ukrayna'dan Avrupa içine uzanan petrol ve doğalgaz hatları ve Sivastopol Limanının stratejik önemi politik karmaşanın nedenini oluşturmakta, diğer yandan İran, Irak ve Suriye bağlamında ortadoğu bölgesi petrol-doğalgaz zenginliği içinde yüzmekle birlikte etnik (Fars, Arap, Kürt, Türkmen) ve mezhepsel farklılıklar (Şii-Sünni ve Nasturi v.b.) içermektedir. Bu farklılıklar, soğuk savaş sırasında bölgede çıkarları çatışan ABD ile Rusya tarafından sıkça kullanılmış, 11 Eylül 2001 saldırıları sonrası ABD, Rusya arasındaki denkleme önce İran ve son dönemde Çin dâhil olmuştur. Afganistan ve Irak'a dönük ABD'nin müdahalesi sonrası ortadoğu bölgesinde ortaya çıkan yeni gerilimin adı Arap Baharı olmuş, bölgede siyasi ve ekonomik istikrarsızlıklar artış göstermiştir.

Bu çerçevede bu makalede, Kırım gerginliği ile ABD-İran arasındaki politik baharın üç ülkeyle güçlü dış ticaret ve enerji ticareti bağları olan Türkiye'ye fırsatlar sunup sunmadığına odaklanılmaktadır. Bu çerçevede makalenin planı şu şekildedir; ilk başlıkta ekonomi-politik çerçevede Ortadoğu ve Kafkasya Bölgesinde yeni denge arayışları ele alınmakta, ikinci başlıkta ABD-İran yakınlaşması ve son gelişmeler üzerinde durulmaktadır. Üçüncü başlıkta Türkiye'nin enerji üretim-tüketim ve ithalatı ele alınmaktadır. İzleyen başlıklarda sırasıyla Azerbaycan, İran ve Irak'ın genel ekonomik durumu, dış ticaret ve enerji kaynakları üzerinde durulmakta ve bu ülkelerin Türkiye ile dış ticaret ve enerji ticareti bağlantılı ekonomik ilişkileri değerlendirilmektedir. Son başlıkta ise bu üç ülkeyle ekonomik ilişkilerin Türkiye açısından fırsatlar sunup sunmadığı kısaca ele alınmaktadır.

2. ORTADOĞU VE KAFKASYA BÖLGELERİNDE YENİ DENGE ARAYIŞLARI VE TÜRKİYE

SSCB'nin dağıldığı 1990'lı yıllarda Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan gibi ülkeler bağımsızlıklarını ilan etmiş, ayrıca SSCB ile güçlü askeri ilişkileri bulunan Ortadoğu bölgesindeki Irak, Suriye, Lübnan gibi ülkeler bir boşluğa düşmüşlerdir. Bu ortamda tek kutuplu dünya algısı altında Birinci Körfez Savaşı ile 1991'den itibaren iki bölgeye ABD'nin ilgisi artmış, 11 Eylül 2001 saldırısı sonrası ABD'nin Büyük Ortadoğu Projesi (BOP) belirginleşmiş ve bu arada on yıllık bocalama devresi sonrası Putin önderliğinde eski gücüne dönmek isteyen Rusya, her iki bölgeye ilişkin etkinliğini artırmaya başlamıştır. Bu bağlamda 2000'li yıllar Çin, AB, Rusya ve ABD arasında çok kutuplu dünya düzeninin tartışıldığı yıllar olmuştur.

Çok kutuplu yeni dünya düzeni, son iki-üç yıldır Arap Baharı gölgesinde eski SSCB lideri

Gorbachev'in belirttiği gibi, ABD-Rusya-AB-Çin eksenli soğuk savaşı dönemine benzer çıkar çatışmalarına sahne olmaktadır. Rusya, "renkli devrimler" sonrası batı yanlısı hükümetler kurulan Kafkasya bölgesi ülkelerini yeniden kontrol etmeye başlamış, Gürcistan, Ukrayna, Ermenistan'da Rusya yanlısı hükümetlerin işbaşına gelmesini sağlamış, Osetya ve Abhazyada sıcak savaşı göze alarak Türkiye, AB ve ABD'ye bölgedeki etkisinin sürdüğü mesajını vermiştir. Dağlık Karabağ işgali nedeniyle Türkiye, Azerbaycan, AB ve ABD ile ilişkilerinde sıkıntı yaşayan Ermenistan, hem ABD ve hem de Rusya ile iyi geçinmeye dikkat etmektedir. Azerbaycan ise Dağlık Karabağ konusunda Türkiye, ABD ve AB'yi yeterince yanında görmediğini düşünerek Haydar Aliyev ve oğlu İlham Aliyev yönetimleri döneminde Rusya ile ilişkilerini geliştirerek küresel dengeleri daha fazla gözetken bir dış politika izlemektedir (Aslanlı, 2013: 24-27).

2000'li yılların ortasında Ukrayna'da kendisine yakın hükümetlerin iktidara gelmesini sağlayan Rusya, bu ülkeden geçen petrol boru hatları nedeniyle zaman zaman sürtüşme yaşasa da, bu ülkenin AB ve NATO üyeliği noktasında hızlı adımlar atılmamasından memnun olmuştur. ABD ve AB ülkeleri, Arap Baharı sonrası, Ukrayna'da kendilerine yakın hükümet kurmaya çalışsa da Rusya, Kırım kozu ve bu özerk bölgede bulunan Rus asıllıları ve Sivastopol'da bulunan askeri üssünü koruma çabasına girişmiştir. Kırım referandumla Rusya Federasyonuna bağlanma kararı alırken ABD, AB ve Rusya ile iyi ilişkiler kuran Proşenko, Ukrayna devlet başkanı seçilmiştir. Buna karşın Rusya'nın bölgedeki aktiviteleri halen devam etmektedir ve Ukrayna'nın doğusunda bulunan Donetsk, Luhansk, Kramatorsk ve Slavyansk şehirlerinde Rus yanlısı milislerle Ukrayna askerleri arasında zaman zaman şiddeti artan bir çeşit iç savaşın sürmesine neden olmaktadır (Sağlam, 2014: 435).

Ortadoğuda yeni denge arayışları bağlamında Suriye'de Beşar Esed rejimine karşı Özgür Suriye Ordusu (ÖSO) savaşmakta, ancak, Suriye ve Irak'ta savaşan terör örgütü IŞİD, bölgede dengelerin sürekli değişmesine yol açmaktadır. Öyle ki, 2003 yılı ABD müdahalesi sonrası toprak bütünlüğü devam ettirilmeye çalışılan Irak günümüzde parçalanma tehlikesi ile karşı karşıyadır (Karagül, 2014). Bu çerçevede Irak Kürt Bölgesel Yönetimi (IKBY) Başkanı Mesud Barzani, bağımsız bir devlet olup olmamayı referanduma götüreceklerini açıklamış, Türkiye ve ABD, bu gelişmeye temkinle yaklaşmıştır. Öte yandan IŞİD'in Erbil yakınlarına kadar gelmesi ve Ezidileri öldürmesi üzerine ABD, hava harekati ile IKBY'ne destek sağlamıştır. ABD'nin hava operasyonları ile IKBY'ye bağlı peşmergeler bölgede yeniden güvenliği sağlamış, Musul Barajı ve bazı bölgeler IŞİD işgalinden kurtarılmıştır. Şanlıurfa'nın Suruç ilçesi sınırında bulunan Suriye'deki Kobane bölgesini IŞİD'in işgal etmek istemesi üzerine Türkiye, peşmergelerin Türkiye üzerinden geçerek bölgede ÖSO ve PYD güçlerine katılımına izin vermiş ve ABD'nin hava harekatiyle bölgede IŞİD'in ilerleyişi durdurulmuştur.

Türkiye'nin 2000'li yılların başından itibaren bu bölgelerde yeni dengelenme arayışları sürerken izlediği dış politikaya bakılacak olursa; Türkiye'nin bölge ülkeleri ve özellikle komşu ülkelerle iyi geçinme yönünde dış politika izlediği ve bu ilişkiyi daha fazla ekonomik işbirliği

ve dış ticaretle güçlendirme çabasında olduğu söylenebilir. Bu bağlamda İkinci Körfez Krizi ortamında 1 Mart 2003'de TBMM'den geçmeyen "tezkere" sonrası Türkiye, komşu ülkelerle sıfır sorun politikasını başarılı biçimde sürdürmüştür. Komşu ülkelerle dış politikasını geliştiren, ekonomik işbirliği düzeyini ve dış ticaretini artıran Türkiye, aynı zamanda ABD, AB, Rusya ve Çin gibi küresel diğer oyuncular ve İran ile de dış ticaret ilişkilerini daha da geliştirmiştir. Türkiye'nin özellikle İran, Çin ve Rusya ile 2008 yılı küresel ekonomik krizi öncesinde geliştirdiği dış ilişkiler ve başta bölgesel enerji dağıtımında önemli bir köprü olmak üzere bölge ülkeleriyle dış ticaretini artırma çabası, Türkiye'nin bir "eksen kayması" yaşadığı tartışmalarına da yansımıştır (Çandar, 2010: 4). Uluslar arası ilişkiler çerçevesinde bu tür bir eksen kayması gerçekte yaşanmasa da, Yükseler ve Türkan (2008: 13-15)'in belirttiği gibi Rusya, Çin, İran, Irak ve Azerbaycan ile Türkiye'nin dış ticaret hacminin büyük oranda artması gerçeği vardır ve bu durum ithalatın Asyalılaşması yanısıra dış ticaret açıklarının 2003-2008 döneminde hızla artışının da önemli bir nedenidir.

Türkiye'nin dış politikada bölgesel ağırlığını artıran ve küresel kriz sırasında dış ticaretinin bölgesel çeşitlenmesi sayesinde krizin olumsuz ekonomik etkilerini sınırlayan bu gelişme, Arap Baharı ile birlikte sekteye uğramıştır. Türkiye, Arap Baharı'nı bölge ülkelerinde demokrasinin gelişimi açısından desteklemiştir. Bununla birlikte Suriye'de demokratik sürece girilmesi noktasında büyük çaba göstermesine rağmen başarılı olamamıştır. Türkiye, Esed rejiminin ülkede iç savaşa giden askeri operasyonlarına son vermesi ve sünni çoğunluğun yönetimde yer alması için barışçı çabalara girişmiş, ancak bu çabaları olumlu karşılık bulmayınca BM nezdinde ve diğer uluslararası platformlarda Suriye'deki katliamın durdurulması çabalarında öncü olmuştur. Ancak halen Suriye'de devam eden iç savaş, Türkiye ve BM'nin bu noktadaki etkisizliğini göstermektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında; Rusya'nın Arap Baharının etkilerinin arttığı ve yakın çevresindeki ülkeleri sardığı bir ortamda (Varol, 2011), Suriye'de bulunan Tartus deniz üssü aracılığı ile Akdeniz'deki varlığını sürdürmek istemesi (Yazıcı, 2012: 43), Çin'in bölgede ABD'nin gücünü sınırlama ve bölgeden enerji ithalatını güvence altına alma çabası (Doster, 2013: 27) ve İran'ın bölgede geçmişten beri İsrail ve ABD çıkarlarına karşı sadık müttefiki Suriye'de şii düşüncesine yakın Nusayri azınlık nüfustan gelen Esed Rejimini desteklemesinin etkisi olmuştur (Koroğlu, 2012: 51-52).

Öte yandan Türkiye, Irak'ın toprak bütünlüğünü savunmakta ve bu amaçla merkezi hükümeti desteklemektedir. Bununla birlikte Başbakan Maliki'nin (görevini Haydar El-Abadi'ye bırakıncaya kadar) son birkaç yılda ülkedeki sünni toplumu dışlayıcı hareketleri ve Kuzey Irak'da bulunan petrolün Türkiye üzerinden dünya pazarlarına satışta IKBY ile ters düşmesi, Maliki yönetiminden memnun olmayan sünni Arap ve diğer sünnilerin desteklediği IŞİD'in Musul'u ele geçirmesi, Tikrit ve Kerkük'ü ele geçirmeye dönük terörist faaliyetleri ülkeyi fiilen üçe bölünme noktasına getirmiştir (Karagül, 2014). Ancak Türkiye, halen Bağdat yönetimi ve IKBY ile dış politikada sorun çözücü tavrı ve ekonomik ilişkileri geliştirmeye

dönük politikalarını sürdürmektedir. Öte yandan IŞİD terörü nedeniyle Irak'ın kuzeyinde Telafer bölgesinde yoğunlaşan Türkmenleri siyaseten korumakta zorlanmakta, bölgeye insani yardımları ulaştırmakta zorlanmaktadır.

Türkiye'nin SSCB dağıldıktan sonra 1990'lı yıllarda Kafkasya bölgesindeki politikaları, genellikle batı eksenli politikalarla uyumlu olmuştur. Buna karşın 2000'li yıllarda önemli bir dış ticaret partneri ve enerji tedarikçisi Rusya ile ilişkileri dengeli yönde ilerletmesi, yeni çok kutuplu dünyada reel dış politikanın bir gereği olmuştur (Özdal, 2011: 55-56). Günümüzde Türkiye, üyesi olduğu NATO'nun Ukrayna ile ilgili kararlarına uymakta, ancak Rusya politikalarını da dengeli biçimde yürütmeye devam etmektedir. Bu yaklaşım, aynı zamanda Türkiye'nin enerji kaynaklarında bir köprü olarak ekonomik gücünü/alternatiflerini artırmak istemesi ve bölgesel ekonomik güç olma isteğinin bir yansımasıdır. Benzer durum, İran ile olan ekonomi politikaları ve dış politika ilişkilerinde (özelde nükleer müzakerelerde) görülmektedir. Şöyle ki, İran'ın güven vermeyen politikalarına rağmen Türkiye, Bush yönetimi boyunca ABD'nin İran'a dönük ekonomik ambargo uygulanmasına ve İran'ı yalnızlaştırma politikalarına karşı Çin, Hindistan ve Brezilya gibi ülkelerle birlikte hareket etmiş, nükleer görüşmelerin sürdürülmesi yönünde gayret göstermiş ve Başkan Obama döneminde de benzer tutumunu sürdürmüştür (Kınıklıoğlu, 2012).

3. ABD-İRAN YAKINLAŞMASI VE SON GELİŞMELER

H. Barack Obama 2008'de ABD başkanı olduktan sonra, seçim öncesi vaadleri çerçevesinde Ortadoğu'da barışı önceleyen yaklaşımını hayata geçirmeye başlamıştır. Afganistan'dan ordusunu çeken ve görevi BM koruma gücüne devreden ABD, ardından Irak'da 2003 müdahalesi nedeniyle bulunan asker sayısını azaltmaya başlamış, askerinin çekilme takvimi ile birlikte seçimler yoluyla Bağdat'ın yönetimini Şii, Kürd ve Sünni Araplardan oluşan yapıya bırakmıştır. Obama, seçim sonrası Türkiye, Mısır gibi ülkelere ilk dış ziyaretini yaparak bölgede barışı önemseydiğini göstermiştir. Bununla birlikte, İran lideri Ahmedinecad'ın uranyum zenginleştirme faaliyetlerini sürdürceğini açıklaması ve İran'ın Uluslararası Atom Enerji Ajansı çalışanlarına çıkardığı zorluk nükleer müzakerelerin durmasına yol açarken ABD'de etkisini sürdüren neo-con yapılar ve İran'ın nükleer bomba üretecek kapasiteye ulaşmasını arzu etmeyen İsrail'in lobi faaliyetleri İran ile ABD arasında olası bir olumlu havayı engellemiştir (Sinkaya, 2009: 47-48).

Bu noktada ABD ile İran arasındaki ilişkileri olumsuz hale getirecek başka gelişmeler ortaya çıkmış, Arap Baharının etkisiyle Libya, Tunus gibi ülkelere ABD ve Fransa'nın askeri müdahalesinden İran rahatsız olmuştur. Bununla birlikte Arap Baharının etkilediği Körfez ülkelerinde İran yönetimlerinin değişmesinden yana olmuş, Körfez bölgesinde (Bahreyn, Umman, Birleşik Arap Emirlikleri v.b.) ayaklanmaların artmasından endişelenen sünni Suudi Arabistan yönetiminin Körfez ülkelerindeki ayaklanmaları bastırmada bu ülkelere katkısını eleştirmiştir. Ancak, Arap Baharının etkisinden asıl itibarıyla İran'ın rahatsız olduğu ülke Suriye olmuştur. Bu bağlamda Suriye'de şii düşünceye yakın Esed rejiminin ABD, İsrail, AB ve Türkiye tarafından

devrilmek istendiğini belirtmiş ve Esed rejimini koruyucu tavır göstermiştir (Şen, 2012: 104-111). Rusya'nın da Ortadoğu bölgesindeki çıkarları itibarıyla desteklediği bu yaklaşım nedeniyle İran'ın desteklediği Suriye'deki Esed rejimi binlerce kişiyi öldürmüş, kimyasal silah kullanmış, binlerce insanı mülteci durumuna (günümüzde Türkiye'ye sığınan mülteci sayısı birbuçuk milyonu aşmıştır) düşürmüş olmasına karşın, BM Güvenlik Konseyinde Rusya ve Çin'in vetosu nedeniyle bu ülke aleyhine karar alınamıştır. İran özellikle Suriye'deki Esed rejimini korumakla aslında Lübnan, Batı Şeria ve Gazze bölgesinde bulunan Hizbullah ile bağlantısını sağlayan dolayısıyla Basra'dan başlayıp Gazze'ye kadar uzanan "şii hilali" üzerindeki etkisini sürdürmek istemektedir (Sinkaya, 2012: 19-20).

Bu ortamda Obama'nın 2012 yılında başlayan ikinci döneminin ardından İran'da Ruhani'nin iktidara gelmesi ve iki liderin doğrudan mesajlaşmaları ile birlikte ABD-İran arasında yakınlaşma doğmuştur. Bu yakınlaşma sonucu ABD'nin İran'ın nükleer güce barışçıl amaçlı ulaşmasını sağlayacak biçimde P5+1 (BM güvenlik konseyi daimi üyesi 5 ülke ve Almanya) girişimi ile Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu çalışanlarının yeniden ülkeye girmesinin sağlanması bu yumuşamanın belirtileri olmuştur. Bu bağlamda, İran'ın uranyum zenginleştirme faaliyetlerinden vazgeçmesi ve nükleer tesislerini denetime açması konusunda ilerleme sağlanmış, bu sayede İran'a uygulanan ekonomik ve siyasi ambargonun hafifletilmesinin önü açılmıştır (Boz, 2013).

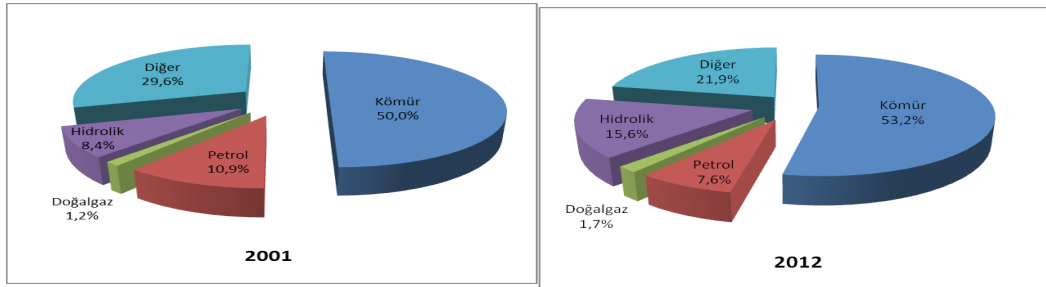
İran ve ABD arasındaki zorunlu yeni yakınlaşma, günümüzde IŞİD'in Irak ve Suriye'de bir çok yerleşim yerini ele geçirmesi ve Bağdat'daki şii Maliki yönetimini tehdit etmesi ile ortaya çıkmıştır. Şöyle ki, IŞİD, Suriye'de Esed Rejimi muhalifi ÖSO gibi sünni nüfus ağırlıklı bazı küçük şehirleri kontrol eden küçük bir örgüt gibi düşünülürken giderek güçlenmiş ve vahşi katliamları ile büyük bir terör örgütü olduğu anlaşılmıştır. IŞİD, Irak'ın bazı yerleşim yerleri ve ikinci büyük kent ve önemli petrol merkezi Musul'u ele geçirmiştir. Halen bölgede çatışmalar sürerken IKBY, Kerkük'ü peşmergelerle korumaya başlamış, Maliki yönetimi BM ve AB'den yardım istemiştir. Bu ortamda İran, uluslararası platformlarda Maliki yönetimini desteklemiş, Irak'daki şii dini liderler aracılığı ile lağvedilen Irak ordusu yerine kurulmak istenen yeni orduya şii gönüllülerin katılımını teşvik etmiştir. İran, Kerbala ve Ncef gibi şiiilerin kutsal mabetlerin korunmasını bizzat sağlayabileceğini ve her türlü katkıyı Maliki yönetimine sağlayacağını vurgulamıştır. İran, IŞİD'in açık şekilde şii katliamı yaptığını, Suudi Arabistan ve Katar gibi Körfez ülkelerinin IŞİD'i desteklediğini belirtmiş ve Maliki yönetiminin yanlışlarını ilk başta görmezden gelmiştir. Bununla birlikte son dönemde, IŞİD terörünün daha fazla artmaması yönündeki uluslararası baskı ve yeni cumhurbaşkanı Fuat Masum'un tercihiyle Irak'daki şiiilerin en büyük partisi olan Dava Partisi mensubu Maliki yerine daha ılımlı olan Haydar El-Abadi'nin başbakanlığa gelmesine ses çıkarmamıştır.

4. TÜRKİYE'NİN ENERJİ ARZ GÜVENLİĞİ VE ENERJİ İTHALATININ GELİŞİMİ

Günümüzde ithal enerji kaynaklarına bağımlılığı yüksek Türkiye gibi ülkeler için enerji arz

güvenliği, büyük önem taşımaktadır. Enerji arz güvenliği; ülkelerin ekonomik gelişimlerini ve ulusal güvenliklerini etkileyen ve enerji kaynaklarının sürekli, güvenilir, temiz, çeşitli kaynaklar ve ülkelerden olabildiğince ucuz fiyatla sağlanması ve verimli kullanımını içermektedir (Bielecki, 2002: 237). Enerji talep güvenliği ise enerji ihracatçısı ülkelerin enerji kaynaklarını uluslararası piyasalarda yeterince yüksek fiyatla satabilmesidir (Pamir, 2007: 14).

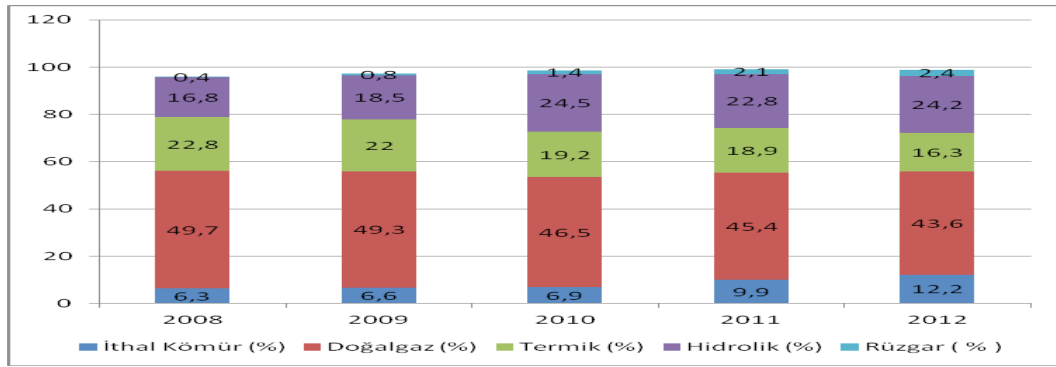
Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (ETKB) verilerine göre Türkiye’de 2001’de birincil enerji üretimi 23,7 milyon ton petrol eşdeğeri (TEP) iken yılda ortalama %2,5 gibi düşük düzeyde artarak 2012’de yaklaşık 32 milyon TEP düzeyinde gerçekleşmiştir (ETKB, 2013a: 11). Grafik 1’de görüldüğü gibi, bu dönemde Türkiye’nin birincil enerji üretiminde fosil yakıtların önemli ağırlığı vardır. Bu dönem sonunda kömür üretimi %53,2 payla ilk sırayı almış, zaman zaman dalgalanma gösterse de hidrolik (su) kaynaklı üretimin oransal payı %15,6 düzeyine ulaşmıştır. Yurt içi petrol ve doğalgaz üretiminin payı ise 2008 sonrası görece azalarak toplamda %9,3 düzeyine gerilemiştir.

Grafik 1: Türkiye’de Birincil Yerli Enerji Üretim Kaynakları (%)

Kaynak: ETKB, Mavi Kitap 2013, Ankara: 2013: 11.

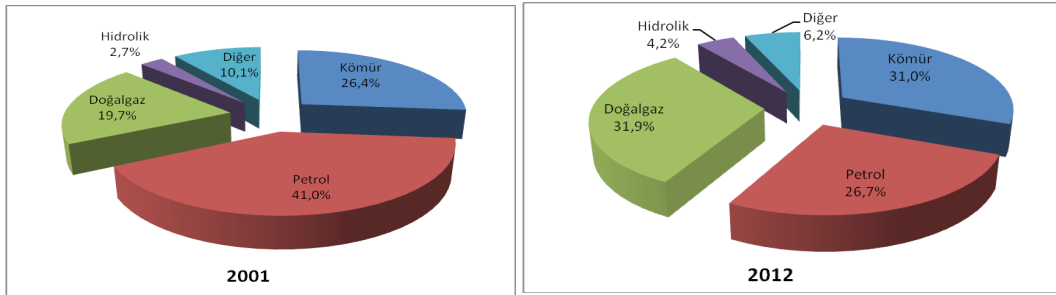
Öte yandan Türkiye’nin ikincil enerji kaynağı elektrik üretiminde, kurulu güç ve üretilen elektrik enerjisi bağlamında yabancı kaynaklara bağımlılık oldukça yüksektir. Türkiye’de elektrik üretiminde ortalama %43-50 oranında ithal doğalgaz kullanılmakta ve ithal kömürle yapılan üretim %12 oranını bulmaktadır. Dolayısıyla elektrik üretiminde yabancı kaynağa bağımlılık, grafik 2’de görüldüğü gibi, %55-60 düzeyindedir. Dünyada önemli linyit rezervlerine sahip ülkelerden biri olsak da, çevreyi kirletici termik santrallerde linyit ağırlıklı elektrik üretiminin görece payı azalmaktadır. Hidrolik santrallerin elektrik üretimindeki görece payı (%24) artmakla birlikte toplam kurulu güce oranla (%35) düşük paya sahiptir (EPDK, 2013: 16-19).

Grafik 2: Türkiye'de İkincil Enerji (Elektrik) Üretim Kaynakları (%)

Kaynak: ETKB, Mavi Kitap 2013, Ankara: 2013: 16-19.

Enerji tedarikinde dışa bağımlılığın yüksekliği Türkiye'nin enerji tüketimine bakıldığında da belirgin biçimde görülmektedir. Nitekim Türkiye'nin birincil enerji tüketimi 2001'de 75,4 milyon TEP düzeyinde iken yılda ortalama %4,4 oranında artarak 2012 yılı itibarıyla 120 milyon TEP düzeyini aşmıştır. Ayrıca birincil enerji tüketiminin %90'a yaklaşan toplam payıyla fosil kaynaklar ağırlıklı olduğu görülmektedir (Üzümcü, 2010: 174).

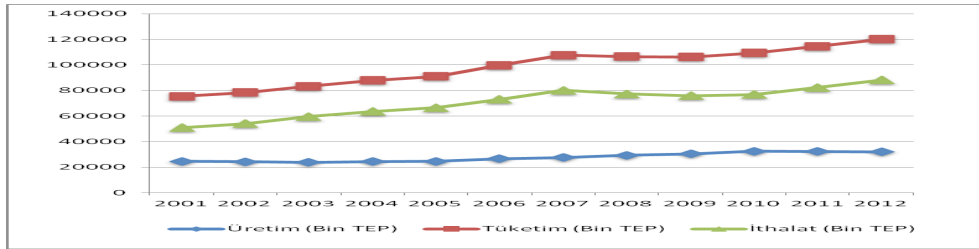
Grafik 3: Türkiye'de Birincil Enerji Tüketiminin Kaynakları (%)

Kaynak: ETKB, Mavi Kitap 2013, Ankara: 2013: 13.

Bu çerçevede, grafik 3'de görüldüğü gibi, Türkiye'de 2012 yılı itibarıyla enerji tüketiminde fosil yakıtlardan doğalgaz tüketimi ilk sırayı (%31,9); kömür tüketimi ikinci sırayı (%31) ve petrol tüketimi üçüncü sırayı (%26,7) almakta, buna karşılık hidrolik esaslı kaynaklar ve yenilenebilir enerji kaynaklarının tüketimde payı %10 düzeyinde bulunmaktadır. Grafikte görüldüğü gibi, Türkiye'de 2001-2012 döneminde enerji tüketiminde kömür ve ithal doğalgazın payı artmış, petrolün payı görece azalmıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında petrole göre daha temiz yakıt olan doğalgazın bireysel (ulaştırma, konut v.b.) ve ticari anlamda daha fazla yararlanılması ve doğalgaz çevrim santralleri kurulmasının etkisi olmuştur. Bu bağlamda Türkiye'de birincil enerji tüketiminin sektörel dağılımında, Enerji Piyasası Düzenleme Kurulu kaynaklarına göre sanayi sektörü kullanımı (%27) ve konut-hizmet alanlarındaki tüketim (%26) yanı sıra çevrim sektörü %24'ü bulan tüketim payıyla önemli bir yer tutmaktadır. (EPDK, 2013: 11).

ETKB verilerine göre Türkiye’de yerli enerji üretimi son on yılda kümülatif %25 oranında artarken birincil enerji talebi kümülatif %50 oranında artmış, elektrik enerjisi tüketimi yaklaşık iki kat¹, doğalgaz tüketimi üç kat artış göstermiştir. Türkiye 2002’den bu yana elektrik ve doğalgaz tüketim talebi artışında Çin’den sonra ikinci sıradaki ülke olmuştur (ETKB, 2013a: 3).

Özetle enerji arz güvenliği açısından Türkiye’nin enerji tüketimi son yıllarda hızla artarken yerel kaynaklardan enerji üretimi aynı hızda artmamıştır. Sonuçta Türkiye’nin fosil enerji kaynakları açısından yeterince zengin olmaması ve aksine Türkiye’nin birincil ve ikincil enerji (elektrik) tüketiminin fosil yakıtlar ağırlıklı (Üzümcü, 2010:177) olması Türkiye’nin enerji ithalatının artmasının en önemli nedenini oluşturmuştur. Nitekim Grafik 4’de görüldüğü üzere, Türkiye’nin 2001-2012 dönemi birincil enerji ithalatı, 2001’de 50,8 milyon TEP iken yılda ortalama %5,2 düzeyinde artarak 2012 sonunda 88,1 milyon TEP düzeyini aşmıştır.

Grafik 4: Türkiye’de Birincil Enerji Üretim, Tüketim ve İthalatının Gelişimi

Kaynak: ETKB, Mavi Kitap 2013, Ankara: 2013: 11-13.

Bu çerçevede, Türkiye’de birincil enerji tüketiminin yerli üretimle karşılanma oranı günümüzde %26,6 düzeyine gerilemiştir. Dolayısıyla ortalama olarak enerji tüketiminin yaklaşık dörtte üçünü ithalat yoluyla karşılayan Türkiye’de petrolün %92’si, doğalgazın %99’u ve taşkömürünün %95’i ithalatla karşılanmıştır (EÜAŞ, 2013: 12). Bu bağlamda, Türkiye’de 2000’li yıllarda gerek konut ve gerekse doğalgaz çevrim santrallerinin artan talebi nedeniyle doğalgaz ithalatı, kömür ve petrol tüketiminden daha fazla yer tutmaya başlamıştır. Nitekim Tablo 1’de görüldüğü gibi, Türkiye’nin doğalgaz tüketimi 2001’de 16,1 milyar m³ iken üç kat artarak 2012’de 45,9 milyar m³ düzeyine ulaşmıştır. Buna karşılık petrol ithalatı görece azalarak 2001-2007 döneminde 23-24 milyon ton düzeyinde iken küresel krizin etkisiyle 2009’da 14,2 milyon tona düşmüş, 2011-2013 döneminde 18-20 milyon ton aralığına yükselmiştir (EPDK, 2013: 11). Bununla birlikte ithal edilen petrol miktarı dönem başına göre azalsa da petrol fiyatlarının artması nedeniyle enerji ithalat faturasının yükselmesi, Türkiye’nin dış ticaret açığının yükselmesine yol açmıştır (Üzümcü ve Başar, 2011:15-18). Nitekim 2012’de 60 milyar dolarlık enerji ithalatı (27 Fasil), toplam ithalatın %25’ni oluşturmuştur.

1 Türkiye’de 2001’de elektrik tüketimi 126871 GWh iken 2001-2012 döneminde ortalama %6 civarında artışla 2012 yılında 233534 GWh düzeyine ulaşmıştır (ETKB, 2013a: 21). Türkiye’nin kişi başına birincil enerji tüketimi de, Elektrik Üretim A.Ş (EÜAŞ) verilerine göre, 2000 yılında 1,264 TEP iken 2012’de 1,588 TEP düzeyine ulaşmış, kişi başına elektrik tüketimi 2000 yılında brüt yaklaşık 2000 kw/h düzeyinde iken 2012 yılı sonunda 3205 kw/h düzeyine erişmiştir (EÜAŞ, 2013: 11-12).

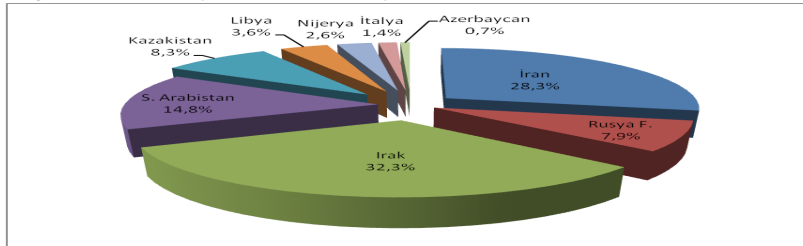
Tablo 1: Türkiye'nin Petrol, Doğalgaz ve Toplam Enerji İthalatı (2001-2013)

Yıl	Petrol İthalatı (milyon ton)	Doğalgaz İthalatı (milyon sm ³)	Enerji İthalatı (Milyar Dolar)	Enerji İthalatı / Toplam İthalat (%)
2001	23,14	16091	8,33	20,1
2002	23,71	17326	9,20	17,9
2003	24,03	20830	11,58	16,7
2004	23,92	21798	14,41	14,8
2005	23,39	26571	21,26	18,2
2006	23,79	30221	28,86	20,7
2007	23,44	35842	33,88	19,9
2008	21,74	37350	48,28	23,9
2009	14,19	35856	29,91	21,2
2010	16,84	38036	38,49	20,8
2011	18,09	43874	54,10	22,5
2012	19,48	45922	60,10	25,4
2013	18,55	45300	55,92	22,2

Kaynak: EPDK, Petrol ve Doğalgaz Piyasası Sektör Raporları, Çeşitli Yıllar.

TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri, Fasıllar İtibarıyla Dış Ticaret Verileri.

Bu noktada ülkemizin petrol ve doğalgaz ithalatının ülkelere göre dağılımına bakıldığında, Grafik 5'de görüldüğü üzere, Türkiye'nin 2013 yılı petrol ithalatında en önemli partneri Irak olmuştur. Irak'tan yapılan petrol ithalatı son üç yılda hızla artarak 3 milyon tondan 6 milyon tona çıkmış ve toplam petrol ithalatının üçte birine ulaşmıştır. Türkiye'nin petrol ithalatında İran'ın payı, bu ülkeye uygulanan ekonomik ambargonun da etkisiyle, 2011'de ilk sırayı (%51,3 pay) alırken günümüzde %28'e gerilemiştir. Türkiye'nin petrol ithalatı içinde Suudi Arabistan %15 payla üçüncü sırayı almakta ve göreceli payı azalan Rusya ve Kazakistan %8 oranındaki paylarıyla dördüncü ve beşinci sırada bulunmaktadır. Azerbaycan'dan yapılan petrol ithalatının miktarı göreceli olarak yükselse de pay olarak %1'in altında bulunmaktadır.

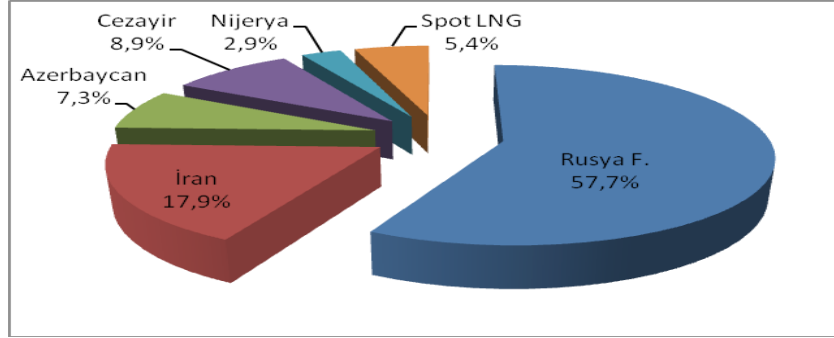

Grafik 5: Petrol İthalatının Ünelere Göre Dağılımı (2013, %)

Kaynak: EPDK, Petrol Piyasası Sektör Raporu 2013, Ankara: 2013: 12.

Öte yandan Grafik 6'da görüldüğü gibi, Türkiye, doğalgaz ithalatının %58 gibi önemli kısmını Rusya'dan ithal etmektedir. Rusya'nın oransal payı 2010 yılı sonrası artış göstererek %46,2'den %58 düzeyine yaklaşmıştır. Türkiye'nin doğalgaz ithalatında ikinci sırayı İran (%18)

almakta, bu iki ülkeden toplam doğalgaz ithalatının dörtte üçü karşılanmaktadır. Azerbaycan'dan doğalgaz ithalatında 2010'dan itibaren görece azalma dikkati çekmektedir. Tabloda yer almasa bile 2000'li yıllardan beri doğalgaz ithalatı yapılan %10 civarındaki payla bir diğer önemli ülke Cezayir'dir. Ayrıca Nijerya'dan yapılan doğalgaz ithalatı (%3) yanı sıra spot LNG alımları (%5) da ithal edilen diğer doğalgaz kısmını oluşturmaktadır.

Grafik 6: Doğalgaz İthalatının Ülkelere Göre Dağılımı (2012, %)

Kaynak: EPDK, Doğalgaz Piyasası Sektör Raporu 2012, Ankara: 2013: 23.

Türkiye, bilindiği gibi, doğalgaz ithalatının önemli bir kısmını boru hatlarıyla gerçekleştirmektedir. Türkiye ilk doğalgaz ithalatını 1986'da imzaladığı Rusya Batı Hattı (25 yıllık sözleşme, yıllık 6 milyar m³) anlaşmasıyla gerçekleştirmiş ve bu hattan doğalgaz alımı 1987'de başlamıştır. Devrede olan ve bir kısmı özel sektöre devir anlaşması ile aktarılan doğalgaz alım anlaşmaları Tablo 2'de görülmektedir.

Tablo 2: Türkiye'nin Doğalgaz Alım Sözleşmeleri

Mevcut Anlaşmalar	Miktar (Plato) (Milyar m ³ /yıl)	İmzalanma Tarihi	Süre (Yıl)	Durumu
Cezayir (LNG)	4.4	14 Nisan 1988	20	Devrede
Nijerya (LNG)	1.2	9 Kasım 1995	22	Devrede
İran	10	8 Ağustos 1996	25	Devrede
Rus. Fed. (Karadeniz)	16	15 Aralık 1997	25	Devrede
Rus. Fed. (Batı)	4	18 Şubat 1998	23	Devrede
Türkmenistan	16	21 Mayıs 1999	30	-
Azerbaycan(Faz-I)	6.6	12 Mart 2001	15	Devrede
Azerbaycan(Faz-II)	6	25 Ekim 2011	15	2017/2018
BIL	0.15	25 Ekim 2011	33	Devrede

Kaynak: BOTAŞ, Sektör Raporu 2013, Bilkent-Ankara, 2013: 21-23.

Türkmenistan'la yapılan sözleşme devreye alınamamıştır. Öte yandan Azerbaycan Gaz Şirketi ile 25 Ekim 2011'de imzalanan Şahdeniz II doğalgaz alım sözleşmesiyle yıllık 6 milyar m³ doğalgaz alımı yapılacak, ilk teslimat 2018'de gerçekleşecektir. Ayrıca, Irak'ın kuzeyinde yer alan doğalgaz sahaları için saha geliştirme, üretim, gaz işleme ve boru hattı yapımını içeren bir proje

BOTAŞ tarafından geliştirilmiştir. Bu proje ile şu ana kadar yararlanılamayan Irak doğalgazının Türkiye'ye ve Avrupaya transit taşınması iki ülke arasındaki doğalgaz koridorunun geliştirilmesi önem taşımaktadır (BOTAŞ, 2013: 17).

Özetle, Türkiye'nin enerji ithalatı bağlamında gerek petrol ve gerekse doğalgaz alımında İran'ın belirgin ağırlığı vardır. Günümüzde IŞİD terörü nedeniyle sıkıntı yaşasa bile Irak'ın petrol ve doğalgaz ithalatında önemi artmaktadır. Azerbaycan ile BTC ve yakın gelecekte planlanan doğalgaz hatları (TANAP v.b) ile dış ticaret ve enerji işbirliği imkanları düşünüldüğünde bu üç ülkenin Türkiye için önemli birer dış ticaret partneri oldukları inkâr edilemez bir gerçektir. Bu çerçevede bu üç ülkeyle olan dış ticaret ve enerji ilişkileri aşağıdaki başlıklarda ele alınmaktadır.

5. AZERBAIJAN EKONOMİSİ VE TÜRKİYE-AZERBAIJAN DIŞ TİCARET VE ENERJİ İLİŞKİLERİ

Azerbaycan bağımsızlığını kazandığı yıllardan başlayarak petrol ve doğalgazı sayesinde ekonomik gelişmesini sağlamış, Dağlık Karabağ sorununa rağmen bölgede zenginleşen bir ülke görüntüsü çizmiştir. Bu bağlamda ekonomik ve politik sorunların etkisinin azaldığı 1995'de 2,4 milyar dolar olan GSYİH ve 323 dolar olan kişi başına geliri 2012 yılı sonu itibarı ile sırasıyla 67,3 milyar dolara ve 7315 dolara ulaşmıştır. Azerbaycan'ın büyümesine en büyük katkı petrol ve doğalgaz üretimi ve ihracatından sağlanmaktadır. Azerbaycan GSYİH'nin sektörel paylarına bakılırsa ilk sırada petrol sanayi %51,7 bulunmakta, petrol dışı sanayi %2,2; tarım, orman ve balıkçılık %5,5; inşaat sektörü %8,3; hizmet sektörü %26,3 pay almaktadır (DEİK, 2013a: 12-17). Bu ekonomik göstergeleri ile Azerbaycan günümüzde üst-orta gelirli ülkeler arasında yer almaktadır. Azerbaycan'a son 15 yılda 100 milyar doları aşan yabancı yatırım çekilmiştir (Kalaycı, 2013: 41-43).

Azerbaycan'ın dış ticaretinin 2002-2013 yılları arasındaki gelişiminin yer aldığı Tablo 3'de görüldüğü üzere 2002'de yaklaşık 2,2 milyar dolar ihracat yapan Azerbaycan'ın küresel kriz sonrası 2009'da ihracatı görece güçlü biçimde gerilese bile 2013'de 24 milyar dolara ulaşmıştır². Azerbaycan'ın ithalatı da 2002'de 1,7 milyar dolarken 2013'de 10,7 milyar dolara ulaşmıştır. Dış ticaret fazlası veren Azerbaycan'da ihracatın ithalatı karşılama oranı (X/M)'da zamanla yükselmiş ve 6,6 katına kadar ulaştığı da olmuştur.

2 Azerbaycan'ın ihracat verilerinde farklılık mevcuttur. Bunun nedeni gümrüklerden geçen verilerin dikkate alınıp, petrol ve doğalgaz boru hatlarından geçen satışın dikkate alınmamasıdır. Örneğin petrolün varil fiyatının 147 dolarla zirveye çıktığı 2008 yılı ihracatına petrol ve doğalgaz boru hatlarından yapılan ihracat dâhil edildiğinde 47,7 milyar doları aşmaktadır. 2013 yılı ihracatı petrol ve doğalgaz hatlarından satış dâhil 32,8 milyar dolardır. Oysa tabloda 23,975 milyar dolarlık veri kullanılmıştır. Bkz: (http://www.stat.gov.az/source/trade/az/f_trade/xt4.xls). Erişim: 23.01.2015).

Tablo 3: Azerbaycan'ın Dış Ticaretinin Gelişimi (Milyon Dolar ve %)

Yıl	İhracat (X)	İthalat (M)	Dış Denge (X-M)	Dış Ticaret Hacmi (X+M)	X/M (%)
2002	2167	1666	501	3833	130,1
2005	4347	4211	136	8558	103,2
2006	6372	5267	1105	11639	121,0
2007	6058	5713	345	11771	106,0
2008	47756	7170	40586	54926	666,1
2009	14701	6123	8578	20824	240,1
2010	21360	6601	14759	27961	323,6
2011	26571	9756	16815	36327	272,4
2012	23908	9653	14255	33561	247,7
2013	23975	10712	13263	34687	223,8

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu, Dış Ticaret Verileri, http://www.stat.gov.az/source/trade/az/f_trade/xt4.xls. (Erişim: 23.01.2015).

Azerbaycan'ın dış ticaretindeki başlıca ürün ve ülkelere bakılırsa 2012 yılı itibarıyla, Azerbaycan'ın ihracatında en büyük payı petrol ürünleri (%93,1) almakta, gıda ürünleri ve hayvancılık ürünleri %3,5 pay ile ikinci sırayı almakta, metaller, plastik ve tekstil ürünleri %1'in altındaki paylarıyla bu ürünleri izlemektedir. Azerbaycan'ın ithalatına bakıldığında ilk sırayı makineler (%28,8 pay) almakta, bu ürün grubunu metaller (%16,1), gıda ürünleri (%15,8) ulaşım teçhizatları (%15,5) ve kimyasallar (%7,3) takip etmektedir. Azerbaycan'ın ihracatında ilk sırayı petrol ihracatına bağlı olarak İtalya (%23,2) almakta, bu ülkeyi Hindistan (%7,9), Fransa (%7,4), Endonezya (%7,3) izlemektedir. Azerbaycan'ın ihracatında Türkiye %5,1 oranındaki payıyla 11. sırada bulunmaktadır. Buna karşılık Azerbaycan'ın ithalatında Türkiye %16,7 oranındaki payıyla ilk sırada bulunmakta, ülkemizi Rusya (%15,1), Almanya (%8,6) ve ABD (%7,9) izlemektedir (Ekonomi Bakanlığı, 2013a: 2)

Öte yandan Azerbaycan'ın enerji rezerv, üretim ve dış ticaret ilişkilerine bakılacak olursa, 2013 yılı sonu itibarıyla Azerbaycan'ın 1 milyar ton petrol (7 milyar varil) rezervinin bulunduğu saptanmıştır. Azerbaycan, dünyadaki bilinen kesinleşmiş petrol rezervlerinin %0,4'ne sahiptir. Azerbaycan'ın 2013 yılı petrol üretimi 46,2 milyon ton (931.000 varil) düzeyindedir ve dünya petrol üretiminin %1,1'ni gerçekleştirmiştir. Azerbaycan'da petrol tüketimi 2013'de 4,6 milyon ton (101.000 varil) düzeyinde gerçekleşmiştir. Azerbaycan'ın petrol tüketim miktarı, dünya petrol tüketiminin sadece %0,1'ni oluşturmaktadır. Bu bağlamda Azerbaycan için 830.000 varillik petrol fazlasını uluslararası pazarlara güvenli biçimde ulaştırmak oldukça önemlidir. Azerbaycan'ın kesinleşmiş doğalgaz rezervi 2013 yılında 0,9 trilyon metreküptür. Azerbaycan dünya doğalgaz rezervlerinin %0,5'ne sahiptir. Doğalgaz üretimi 2013'de 16,2 milyar metreküp (dünya üretiminin %0,5 kadarı) olmuştur. Doğalgaz tüketimi ise 8,6 milyar metreküp olmuştur (BP, 2014: 6-24).

Azerbaycan ile Türkiye'nin dış ticaret ve enerji ilişkileri oldukça gelişmiştir. Ekonomik ilişkilerde enerji ticaretinde işbirliği her iki ülkenin uluslararası çıkarlarına uygundur. Azerbaycan petrolü ve doğalgazının uluslararası pazarlara ulaştırılmasında Türkiye'nin Bakü, Tiflis, Ceyhan (BTC) petrol boru hattını hayata geçirmesi ve Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP) Projesi ve Bakü, Tiflis, Kars (BTK) demiryolu hattı gibi gerçekleştirilmeye çalışılan projeler bu amaca yöneliktir. Bu projeler, Türkiye'nin enerji arz güvenliğini, petrol ve doğalgaz tedariki açısından ülke çeşitlenmesini sağlamakta, Rusya ve İran'a bağımlılığı azaltmaktadır. Türkiye, bu projeler sayesinde bölgesel enerji merkezi olabilecek, Azerbaycan ise petrol ve doğalgazını uluslararası pazarlara ulaştırabilecek ve zenginleşecektir. Azerbaycan'ın zenginleşmesi, bu ülke vatandaşlarının refah düzeyini artırdığı gibi Türkiye ile dış ticaretinin artmasına yol açacaktır.

Bu noktada Türkiye'nin Azerbaycan ile dış ticaretinin gelişimine bakabiliriz. Türkiye'nin Azerbaycan ile 2002-2013 dönemi dış ticaretinin yer aldığı Tablo 4'de görüldüğü gibi, iki ülke arasındaki dış ticareti hacmi giderek artarak 4,7 milyar dolara yaklaşmıştır. 2009 yılı küresel kriz etkisi hariç bırakılırsa Türkiye'nin Azerbaycan'a ihracatı sürekli artış göstermiştir.

Tablo 4: Türkiye-Azerbaycan Dış Ticaretinin Gelişimi (Milyon Dolar ve %)

Yıl	İhracat (X)	İthalat (TÜİK) (1)	İthalat DTM (2)	İthalat (Fark) (1-2)	Dış Ticaret Hacmi* (X+M)	Denge* (X-M)
2002	231	65	65	-	296	166
2003	315	123	123	-	438	192
2004	404	136	136	-	540	268
2005	528	208	272	-64	800	256
2006	695	297	340	-43	1.035	355
2007	1048	186	330	-144	1.378	718
2008	1667	363	928	-565	2.595	739
2009	1400	141	752	-611	2.151	647
2010	1550	253	865	-612	2.415	685
2011	2064	262	1388	-1126	3.453	677
2012	2585	340	1638	-1298	4.225	949
2013	2960	334	1726	-1392	4.686	1.234

Kaynak: TÜİK ve Ekonomi Bakanlığı, Azerbaycan Ülke Raporu 2013, s. 3.

*Dış ticaret hacmi ve denge verilerinde TÜİK ihracat ve DTM ithalat verileri kullanılmıştır.

Azerbaycan'a yapılan ihracat, bu ülkeden yapılan ithalatı aşmakta ve dış ticaret Türkiye lehine fazla vermektedir. Bununla birlikte Dış Ticaret Müsteşarlığının (DTM) bağlandığı Ekonomi Bakanlığı yayınlarından görüldüğü üzere 2005 sonrası verilerde farklılık bulunmaktadır. Bu bağlamda aşağıda ele alacağımız bu ülkeden yapılan enerji ithalatı verileri gibi bazı veriler, gizli veri kapsamında olduğu için bu fark ortaya çıkmaktadır. Ancak tabloda verilen fark rakamlarından

görülebileceği gibi bu durumda dahi Türkiye lehine dış ticaret fazlası oluşmaktadır. Türkiye'nin en fazla ihracat yaptığı ülkeler içinde Azerbaycan 2012 ve 2013 yıllarında 15. Sırada yer almıştır ve Türkiye'nin toplam ihracatı içinde Azerbaycan'ın payı yaklaşık %2 seviyesinde bulunmaktadır.

Türkiye'nin Azerbaycan'a ihracatında ilk sırayı (SITC sınıflaması) %11'e yaklaşan payla metallere üretilen nihai ürünler (69 fasıl) almaktadır. Elektrikli makine ve cihazlar (77 fasıl) %8 payla ikinci, demir ve çelik (67 fasıl) ürünleri %6,8 payla üçüncü sıradadır. Makine ve cihazlar; çeşitli mamul eşya; plastikten mamuller ve mobilyalar Türkiye'den Azerbaycan'a yapılan ihracat içinde %5-6 civarında paylarla bu ürün gruplarını takip etmektedir. Türkiye'nin ithalatında Azerbaycan'ın petrol ve doğalgaz ithalatı dışarıda bırakılırsa önemli bir ağırlığı bulunmamaktadır. Binde oranlarla ifade edilen Türkiye'nin bu ülkeden ithal ettiği ürünlere bakıldığında, SITC sınıflamasına göre doğalgaz (34 fasıl) ve ham petrol ve ürünleri (33 fasıl) dışında en önemli grubu demir dışı metaller almakta, ardından plastik ve mamulleri ile organik kimyasal ürünler grubu sırasıyla ikinci ve üçüncü önemli ithal ürün grubunu oluşturmaktadır (Ekonomi Bakanlığı, 2013a: 4).

Azerbaycan'ın petrol ve doğalgaz üretim fazlasının uluslararası pazarlara ulaştırılmasında enerji boru hatları oldukça önemlidir. BTC, Bakü-Novorossiysk ve Bakü-Supsa hatları, Azerbaycan'ın petrol ve doğalgaz ihracatını canlandırmakta ve büyümesine önemli kaynak oluşturmaktadır. Ayrıca TANAP yakın gelecekte önemli kazanımlar sağlayabilecektir. Bu bağlamda Azerbaycandan petrol ve doğalgaz alımının 2005-2013 dönemi gelişimine bakıldığında, Tablo 5'den izlenebileceği gibi, Türkiye'nin Azerbaycandan petrol alım miktarının oldukça düşük düzeyde olduğu görülmektedir. Türkiye'nin petrol ithalatının %0,4 ile %0,8 kadarı doğrudan Azerbaycandan rafineriler aracılığı ile ithal edilmektedir. Öte yandan Türkiye'nin Azerbaycandan doğalgaz ithalatı 2007 yılı teslimatı ile başlamıştır. Anlaşma çerçevesinde belirli yıllarda üst plato seviyesine yaklaşan Azerbaycandan yapılan doğalgaz ithalatı, Türkiye'nin toplam doğalgaz ithalatının 2009'da %14'nü (5 milyar m³) oluştururken gerileyerek 2012'de %7,3 oranına (3,3 milyar m³) inmiştir.

Tablo 5: Türkiye'nin Azerbaycan'dan Petrol ve Doğalgaz İthalatı (2005-2013)

Yıl	Petrol İthalatı (Bin Ton)	Toplam Petrol İthalatı (Bin Ton)	Azerbaycan'ın Payı (%)	Doğalgaz İthalatı (milyon cm ³)	Toplam Doğalgaz İthalatı (milyon cm ³)	Azerbaycan'ın Payı (%)
2005	100	23390	0,4	-	-	-
2006	100	24063	0,4	-	-	-
2007	-	23445	-	1258	35842	3,5
2008	77	21743	0,4	4580	37350	12,3
2009	77	14192	0,5	4960	35856	13,8
2010	-	16837	-	4521	38036	11,9
2011	81	18092	0,4	3806	43874	8,7
2012	161	19485	0,8	3354	45922	7,3
2013	121	18554	0,7	3300*	45300 (38200)	8,6

Kaynak: EPDK, Petrol Piyasası Sektör Raporları, 2007 sonrası ve çeşitli yıllar.

EPDK, Doğalgaz Piyasası Sektör Raporları, 2007 ve sonrası çeşitli yıllar.

*2013 yılı boru hatları ile doğalgaz ithalatı: BP, 2014: 28. (parantez içi veri boru hatları ithalatı)

Türkiye'nin Azerbaycan'dan petrol ithalatının oransal payı görece düşük olsa da BTC boru hattından aktarılan Azerbaycan petrolü düşünüldüğünde bu ülkeyle petrol ticaretinin çok daha güçlü boyutta olduğu söylenebilir. Nitekim ETK Bakanı Taner Yıldız, 20 Temmuz 2014'de yaptığı konuşmada, BTC'den 2 Haziran 2006'dan bugüne kadar 2 milyar varil petrol yüklendiğini belirtmiştir. BTC'den akan petrolün %6,75'nin TPAO'ya ait olduğunu, TPAO'nun bugüne kadar bu hattan 30 milyon varil petrol temin ettiğini vurgulamıştır. Bakan Yıldız, BTC'nin 50 milyon ton kapasitesi bulunduğunu ve 2006-2014 döneminde BTC hattından taşınan petrolün bugünkü rakamlarla 200 milyar dolar ciro sağladığını eklemiştir³.

Öte yandan 30 Mayıs 2014'de Şahdeniz I alanında Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO), Fransız petrol şirketi TOTAL'in %10'luk hissesini satın almış, böylece projede İngiliz şirketi BP'den sonra %19'a ulaşan payla ikinci büyük ortak haline gelmiştir. Şahdeniz II alanından çıkacak doğalgazın TANAP kapsamında 2018'den itibaren çıkarılmasında ise BOTAŞ, yine aynı tarihte Azerbaycan enerji şirketi SOCAR ile yapılan anlaşma ile payını %10 artırarak %30'a ulaştırmıştır ki, yıllık 16 milyar m³ düzeyinde çıkarılacak gazın 6 milyar m³ düzeyi Türkiye'ye 10 milyar m³ düzeyi ise Avrupaya sevkedilecektir⁴. TANAP'ı besleyecek Şahdeniz II sahasından çıkacak doğalgaza Türkmenistan doğalgazının katılması yönünde müzakereler Enerji Bakanlığı tarafından sürdürülmektedir.

Türkiye'nin Azerbaycan'dan yaptığı petrol, petrol ürünleri, doğalgaz ihracatı ve ithalatının uluslararası standart sanayi sınıflaması (SITC⁵ Rev 3) çerçevesinde 2002-2013 dönemindeki gelişimi de Tablo 6'da görülmektedir. Tabloda görüldüğü gibi, Türkiye'nin 2002-2013 döneminde yaklaşık 1 milyon dolardan 35 milyon dolara ulaşan çok az miktarda Azerbaycan'a rafine edilmiş petrol ürünleri ihracatı bulunmaktadır. Buna karşılık bu ülkeden önemli ölçüde petrol ve doğalgaz alımı bulunmaktadır. 2008 yılı sonrası verilerinde görece düşüş olsa da bu dönemde 28,4 milyon dolar düzeyinden 2008'de 240 milyon dolara ulaşan miktarda petrol ve doğalgaz ithalatı bulunmaktadır. Tabloda bu ülkeden yapılan petrol ithalat tutarının 2008 sonrası görece azaldığı, buna karşılık doğalgaz ithal tutarının artış gösterdiği dikkati çekmektedir. Bu durum, Azerbaycan doğalgazının 2007 yılı sonrası Türkiye'de kullanılabilir hale gelmesinin etkisiyle ortaya çıkmıştır.

3 <http://www2.enerji.gov.tr/tr-TR/Bakanlik-Haberleri/BTCde-2-Milyar-Varil-Sevinci> 05.08.2014

4 TPAO, "Enerjide Tarihi İmzalar Atıldı", <http://www.tpao.gov.tr/tp5/?tp=haber&id=20>. 05.08.2014

5 SITC yerine harmonize sistem sınıflamasında 27 fasıl kullanılabilir. Ancak 27 fasılda petrol ve doğalgaz ayrımı görülmemektedir. Tablodaki toplam rakamları, harmonize sistemdeki 27 fasıl değerleri ile uyusmaktadır.

Tablo 6: Türkiye-Azerbaycan Petrol ve Doğalgaz Ticareti (Bin Dolar ve %)

Yıl	Toplam Enerji İhracatı (33 ve 34 Fasil)	Petrol ve Petrol Ürünleri İthalatı (33 Fasil)	Petrol Gazları, Doğal Gazlar v.s. İthalatı (34 Fasil)	Toplam Enerji İthalatı (33 ve 34 Fasil)
2002	999	28392	-	28392
2003	1870	65172	-	65172
2004	3526	73783	-	73783
2005	4625	136510	1336	137846
2006	7040	163905	1675	165580
2007	9166	77880	-	77880
2008	15085	239444	-	239444
2009	16742	48295	5183	53478
2010	21222	73895	60366	134261
2011	21153	42068	85421	127489
2012	27766	24405	83939	108344
2013	35406	37325	77693	115018

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri, Dinamik Sorgulama Sonuçları (<http://tuikapp.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=4¶m2=3&sitcrev=3&isicrev=0&sayac=5806>). Erişim: 25.01.2015.

Bununla birlikte belirtmek gerekir ki, Azerbaycan ile yapılan enerji ticareti verileri, burada ele alacağımız diğer iki ülke örneğinde olduğu üzere gerçek rakamları vermemektedir. Bunun nedeni, sadece boru hatları ile taşınan kaynakların Türkiye-Azerbaycan dış ticaretinde dikkate alınmaması değil, Türkiye'nin gerek ham petrol ithalat tutarının ve gerekse petrol ve doğalgazın temin edildiği ülkelere ödenen tutarların gizlilik nedeniyle verilememesidir. Bilindiği gibi Türkiye'de 2002'den beri ham petrol ithalat miktarı TÜİK ve EPDK kaynaklarında verilmekte, hangi ülkeden ne kadar petrol, doğalgaz alındığı, rafine edilmiş akaryakıtlar (benzin, motorin v.b) ithalat miktarı bilinmemekte, ancak gizlilik nedeniyle bunların tutarları verilerde gösterilmemektedir. Bu bağlamda Türkiye ile Azerbaycan arasındaki petrol ve doğalgaz ithalatı verilerinin Tablo 6'nın ötesinde olduğu söylenebilir. Nitekim Ekonomi Bakanlığına bağlanan Dış Ticaret Müsteşarlığı (DTM)'nin Azerbaycan ülke raporu dış ticaret tutarlarında görülen farklar (bkz: Tablo 4) ve dış ticaret yapılan ürünlerin oransal paylarına bakıldığında bu durum görülmektedir. Örneğin 2013 yılı ülke raporunda⁶ Türkiye-Azerbaycan arası ithalatın fasıllarına bakıldığında SITC'a göre Azerbaycan'dan 34 fasıl ithalatı (Tablo 6'da 2011 ve 2012 yılları için yaklaşık 84-85 milyon dolar iken) ülke raporunda 2011 için 1,143 milyar dolar, 2012 için 1,237 milyar dolardır. Yine 33 fasıl ithalatı (Tablo 6'da 2011 ve 2012 yıllarında sırasıyla 42 ve 24 milyon dolarken) ülke raporunda 2011 için 110,4 milyon dolar ve 2012 için 169,3 milyon dolar olarak verilmektedir. Dolayısıyla 34 fasıl ithalatının bu ülkeden yapılan ithalatın %30'nu değil, ülke raporunda belirtildiği üzere %75'ni oluşturduğu ve 33. fasıl ithalatının da %10'nu oluşturması hasebiyle Azerbaycan'dan yapılan toplam ithalat içinde bu iki fasılın %85 paya sahip olduğu söylenebilir.

6 Ekonomi Bakanlığı, (http://www.ekonomi.gov.tr/upload/7A079AF0-D8D3-8566-45209F73D74_AFCC0/Azerbaycan-son.pdf). (05.08.2014).

6. İRAN EKONOMİSİ VE TÜRKİYE-İRAN DIŞ TİCARET VE ENERJİ İLİŞKİLERİ

İran, 1,648 milyon km² alan ve 78 milyon nüfusu ile önemli bir ekonomik güçtür. İran, satın alma gücü paritesine (SAGP) göre 15600 dolara yaklaşan kişi başına gelire Türkiye gibi yüksek orta gelirli ülkeler grubunda yer almaktadır⁷. İran ekonomisinde merkezi planlama hakimdir, petrol, doğalgaz ve diğer büyük ölçekli işletmeler üzerinde devlet mülkiyeti devam etmektedir. Kırsal bölgelerde tarımsal üretim ağırlıklı yapı vardır ve özel ticaret faaliyetleri sınırlı düzeydedir. 1990'ların sonunda petrol fiyatlarındaki düşüşler nedeniyle daralan İran ekonomisi, 2000 yılından günümüze kadar, petrol fiyatlarının yüksek seyretmesi ile yeniden canlanmıştır (DEİK, 2014a: 2). İran ekonomisinde en temel sektör, enerji sektörüdür ve İran'ın büyümesine en büyük katkı petrol üretim ve ihracatıyla sağlanmaktadır. İran'ın GSYİH'sı içinde sanayinin payı %40,6; tarımın payı %11,2 ve hizmetlerin payı %48,2 düzeyindedir. İran, nükleer faaliyetleri nedeniyle uygulanan ambargodan olumsuz etkilendiği için 2012 yılında işsizlik %15,5 olurken enflasyon oranı %30'a yaklaşmıştır. İran ekonomisi 2012'de %3 oranında (Ekonomi Bakanlığı, 2013b: 2-3). 2013'de ise %6 küçülmüştür. Bu çerçevede İran'ın GSYİH düzeyi Dünya Bankası verilerine göre cari fiyatlarla 2011'de 528,4 milyar dolar düzeyinde iken 2012 ve 2013'de görülen küçülmeler sonrası 368,9 milyar dolara gerilemiştir.

İran dış ticaretinin 2002-2013 dönemi gelişimi Tablo 7'de görülmektedir. Tabloda görüldüğü gibi İran'ın 2002'de yaklaşık 24,4 milyar dolar düzeyinde bulunan ihracatı 2008'de 113,7 milyar dolara ulaşmış, küresel kriz sonrası petrol fiyatlarının azalmasıyla 2009'da 78,8 milyar dolara inmiş, 2011'de 132 milyar dolara ulaşmış, ancak 2013'de ABD öncülüğünde uygulanan ekonomik ambargo nedeniyle 82 milyar dolara inmiştir. İran'ın ithalatı da aynı dönemde benzer biçimde artmış, 2002'de 20 milyar dolar iken 2008'de 57 milyar dolara yükselmiştir. 2009'da gerileyen ithalat, 2010'da 65 milyar dolara ulaşmış, 2011-2013 döneminde gerilemiş ve WTO verilerine göre 2013'de 49 milyar dolar olmuştur. Dış ticaret fazlası veren bir ülke olan İran'ın dış ticaret fazlaları 2005 yılı sonrası artış göstermiş ve 2011'de 70 milyar dolara ulaşmıştır. İran'ın ihracatının ithalatı karşılama oranı (X/M)'da dış ticaret fazlasına bağlı olarak %118 ile %213 arasında değişim göstermiştir.

Tablo 7: İran'ın Dış Ticaretinin Gelişimi (Milyon Dolar ve %)

Yıl	İhracat (X)	İthalat (M)	Dış Denge (X-M)	Dış Ticaret Hacmi (X+M)	X/M (%)
2002	24440	20617	3823	45057	118,5
2003	33750	24798	8952	58548	136,1
2004	41697	31976	9721	73673	130,4
2005	56252	40041	16211	96293	140,5
2006	77012	40772	36240	117784	188,9
2007	88733	44942	43791	133675	197,4
2008	113668	57401	56267	171069	198,0
2009	78830	50768	28062	129598	155,3
2010	101316	65404	35912	166720	154,9
2011	132000	61760	70240	193760	213,7
2012	104000	57092	46908	161092	182,2
2013	82000	49000	33000	131000	167,3

Kaynak: World Trade Organization. (<http://stat.wto.org/StatisticalProgram/WSDDBViewData.aspx?Language=E>. (Erişim: 15.1.2015))

7 Bkz: <http://databank.worldbank.org/data/views/reports/tableview.aspx>. (08.08.2014)

İran'ın dış ticaretindeki başlıca ürün ve ülkelere bakılırsa 2012 yılı itibarıyla, İran'ın ihracatında en büyük payı mineral yakıtlar (petrol-doğalgaz) (%85,7) alırken organik kimyasallar (%3,5) ikinci, plastik ürünler (%1,8) üçüncü sıradadır. İran'ın ithalatına bakıldığında ilk sırayı makineler, nükleer reaktörler, kazanlar (%20,5) almakta, bu ürün grubunu demir çelik ürünleri (%8,9), taşıtlar (%8,7) ve elektrikli ekipmanlar (%8,6) takip etmektedir. İran'ın ihracatında ilk sırayı Çin (%16,6) almakta, bu ülkeyi Japonya (%12,3), Hindistan (%10,2), Güney Kore (%7,3) izlemektedir. İran'ın ihracatında Türkiye %4,5 oranındaki payıyla beşinci sıradadır. İran'ın ithalatında ilk sırayı petrol ihracat gelirini altın üzerinden ödemeyi sağlayan Birleşik Arap Emirlikleri (%17,7), almakta, Çin (%13,8), Almanya (%9,5), Güney Kore (%7,5), İtalya (%5,2) ve Türkiye (%3,4) bu ülkeyi izlemektedir (Ekonomi Bakanlığı, 2013b: 3). İran'ın ihracatında Türkiye yanısıra diğer ülkelerin petrol ithalatı önemli yer tutmaktadır.

Bu noktada İran'ın enerji rezerv, üretim ve dış ticaret ilişkilerine bakılacak olursa, 2013 yılı itibarıyla İran'ın 21,6 milyar ton petrol (157 milyar varil) rezervi olduğu saptanmıştır. İran, dünyada kesinleşmiş petrol rezervlerinin %9,3'üne sahiptir. İran'ın 2013 yılında önceki yıllara göre petrol üretimi azalarak yıllık 166,1 milyon ton (3.558.000 varil) olmuştur. İran dünyanın beşinci büyük petrol üreticisidir ve dünya petrol üretiminin %4'nü gerçekleştirmektedir. İran'ın petrol tüketimi 2013 sonu itibarıyla 92,9 milyon ton (2 milyon varil) olmuştur. İran'ın petrol tüketim miktarı, dünya petrol tüketiminin %2,2'ni oluşturmaktadır (BP, 2014: 6-11). İran, 122 milyon ton yıllık petrol ihracatı ile dünyanın üçüncü önemli ihracatçısıdır ve dünya petrol ihracatının %6,1'ni gerçekleştirmektedir. İran petrol gelirlerinin bir kısmını petrokimya sanayi gibi alanlara aktararak ihracatta petrole bağımlılığı azaltmaya çalışmaktadır. İran'ın doğalgaz rezerv zenginliği çok daha belirgindir. Şöyle ki, 2013 yılı sonu itibarıyla 33,8 trilyon metreküple dünya doğalgaz rezervinin yaklaşık beşte birine (%18,2) sahiptir. Bununla birlikte doğalgaz üretimi, rezervine oranla görece düşüktür. İran 2013'de 166,6 milyar metreküplük üretim (dünya doğalgaz üretiminin %4,9'u) gerçekleştirmiş, doğalgaz tüketimi üretimine yakın (162,2 milyar metreküp) olmuştur (BP, 2014: 20-24). Dolayısıyla, İran, güçlü bir doğalgaz ihracatçısı değildir. Doğalgazın iç tüketimi fazladır ve kendi çıkardığı doğalgazın bir kısmını Türkiye ile Ermenistan'a satmakta, Türkmenistan doğalgaz ithal etmektedir (DEİK, 2014a: 8-9).

Türkiye'nin İran ile dış ticaretinin gelişiminin yer aldığı Tablo 8'de görüldüğü gibi İran ile Türkiye'nin dış ticaret hacmi giderek artarak 2012'de 22 milyar dolara yaklaşmıştır. Türkiye'nin ihracatı bu dönemde genellikle artış göstermiş, 2002'de 334 milyon dolar iken 2012'de 9,9 milyar dolara ulaşmış, 2013'de yaklaşık 4,2 milyar dolar olmuştur. Bununla birlikte 2012 yılı ihracat verisinde özel bir durum sözkonusudur. Şöyle ki, 2012'de 9,9 milyar dolara ulaşan İran'a ihracat, bu ülkenin Türkiye'ye ihraç ettiği petrol ve doğalgaz bedelini altın olarak istemesi ve bu amaçla yapılan altın ihracı artışının etkisi olmuştur. Nitekim bu istisnai durum sonrası 2013 yılında İran'a uygulanan ambargonun etkisiyle Türkiye'nin İran'a ihracatı yaklaşık 4,2 milyar dolar düzeyine gerilemiştir. Öte yandan aynı dönemde İrandan yaptığımız ithalat da artış göstermiş ve

2002'de 921 milyon dolarken 2011'de 12,4 milyar dolara ulaşmış, 2012-2013 yıllarında bir miktar gerileyerek 2013'de yaklaşık 10,4 milyar dolar olmuştur. Tablo ve grafikten izlenebileceği üzere İrandan yapılan ithalat ihracatı aştığı için ikili dış ticaret dengesi ülkemiz aleyhine gelişmektedir.

Tablo 8: Türkiye-İran Dış Ticaretinin Gelişimi (Milyon Dolar ve %)

Yıl	İhracat (X)	İthalat (M)	Dış Ticaret Hacmi (X+M)	Denge (X-M)
2002	334	921	1.255	-587
2003	534	1.861	2.395	-1.327
2004	813	1.962	2.775	-1.149
2005	913	3.470	4.383	-2.557
2006	1.067	5.627	6.694	-4.560
2007	1.441	6.615	8.056	-5.174
2008	2.030	8.200	10.230	-6.170
2009	2.025	3.406	5.431	-1.381
2010	3.044	7.645	10.689	-4.601
2011	3.590	12.462	16.052	-8.872
2012	9.922	11.965	21.887	-2.043
2013	4.193	10.383	14.576	-6.190

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri, Dinamik Sorgulama Sonuçları. <http://tuikapp.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=4¶m2=3&sitcrev=3&isicrev=0&sayac=5806>. (Erişim: 25.01.2015).

Türkiye'nin en fazla ihracat yaptığı ülkeler içinde İran, 2012 yılında Almanya ve Irak'dan sonra üçüncü sıradadır. Bununla birlikte genelde bu ülke 10. Sırada yer almaktadır. Nitekim 2013 yılında İran ihracatımızda 10. sırayı (toplam ihracattaki payı %2,8) almıştır. Türkiye'nin İran'a ihracatında yer alan ürünlere bakıldığında 2012-2013'de altın ihracatı ilk sıradadır. 2012'de SITC sınıflaması 97 fasıl altında yer alan altın ihracı, İran'a yapılan ihracatın %66'sını, 2013'de %40'nı oluşturmuştur. 2013'de tekstil elyaf ürünleri (65. fasıl) %5,1 payla ikinci; makine ve cihazlar (74 fasıl) %3,6 payla üçüncü; metalden nihai ürünler (69 fasıl) %3,5 payla dördüncü ve demir-çelik (67 fasıl) %3,3 payla beşinci sıradadır. Türkiye'nin İrandan ithalatında petrol ve doğalgazın %87 payı bulunmaktadır. TÜİK verilerine göre 2013'de SITC sınıflamasında 39. fasıl altındaki gizli veri yaklaşık 9 milyar dolardır ve toplam ithalatın %87'ni oluşturmaktadır. DEİK ülke etüdünde doğalgaz ithalatı %46,3 ve ham petrol ithalatı %40,8 pay olarak ayrıştırılmıştır (DEİK, 2014a: 18). Bu ülkeden 2013'de yapılan ithalatta ilk şekillerde plastikler (57 fasıl) %4,9 payla üçüncü sırayı, demir ihtiva etmeyen madenler (68 fasıl) %3 payla dördüncü sırayı, organik kimyasal ürünler (51 fasıl) %2 payla beşinci sırayı almaktadır. Bu ürünleri elektrik enerjisi ithalatı (35 fasıl) ve demir-çelik (67 fasıl) izlemektedir.

İrandan petrol ve doğalgaz alım miktarlarının 2004-2013 dönemi gelişiminin yer aldığı Tablo 9'da görüldüğü gibi Türkiye'nin İrandan petrol ve doğalgaz ithalat miktarı oldukça yüksektir. Türkiye'nin petrol ithalatının bu dönemde %23 ile %51'i İrandan karşılanmıştır. İran, Irak ile birlikte Türkiye'nin en önemli petrol ve Rusya'dan sonra en önemli doğalgaz tedarikçisidir. Bu ülkeyle doğalgaz ithalatı toplam doğalgaz ithalatının %11 ile %22'si arasında değişmiştir. İran ile 1996'da

imzalanan 25 yıllık doğalgaz satın alımı anlaşması ile 2001'den itibaren doğalgaz teslimi başlamıştır. İran ile yapılan anlaşma çerçevesinde sözleşme gereği her yılda alınması gereken (yıllık kontratın %75-80 kadarı) doğalgazın satın alımı veya bedelinin ödenmesi gereği (take or pay) günümüzde önemli bir tartışma konusudur. Bu noktada İran ile Türkiye'nin doğalgaz satın alımı, uluslararası tahkime gitme tartışmaları gölgesinde doğalgaz fiyat pazarlığı ile devam etmektedir⁸.

Tablo 9: Türkiye'nin İrandan Petrol ve Doğalgaz İthalatı (2002-2013)

Yıl	Petrol İthalatı (Bin Ton)	Toplam Petrol İthalatı (Bin Ton)	İran'ın Payı (%)	Doğalgaz İthalatı (milyon cm ³)	Toplam Doğalgaz İthalatı (milyon cm ³)	İran'ın Payı (%)
2004	5800	23920	24,2	3558	21798	16,3
2005	6887	23390	29,4	4248	26571	16,0
2006	9121	24063	37,9	5594	30221	18,5
2007	8356	23445	35,6	6054	35842	16,9
2008	7800	21743	35,9	4113	37350	11,0
2009	3228	14192	22,7	5252	35856	14,6
2010	7261	16837	43,1	7765	38036	20,4
2011	9287	18092	51,3	8190	43874	18,7
2012	7561	19485	38,8	8215	45922	17,9
2013	5256	18554	28,3	8700*	45300 (38200)	22,8

Kaynak: EPDK, **Petrol Piyasası Sektör Raporları**, 2007 sonrası ve çeşitli yıllar.

EPDK, **Doğalgaz Piyasası Sektör Raporları**, 2007 ve sonrası çeşitli yıllar.

*Boru hatları ile doğalgaz ithalat verisi: BP, 2014: 28. (parantez içi veri boru hatları ithalatı)

Türkiye'nin İrandan yaptığı petrol, petrol ürünleri, doğalgaz ve elektrik ihracat ve ithalatının SITC Rev. 3 sınıflaması çerçevesinde 2002-2013 dönemindeki gelişimi Tablo 10'da görülmektedir.

8 Ruhani, Haziran 2014'te Türkiye geldiğinde doğalgaz fiyatının indiriminin tartışılacağı belirtilmesine karşın ilerleme olmamıştır. İran Türkiye'den tahkimden vazgeçmesini istemiştir. Türkiye, tahkimden vazgeçmemiştir. Türkiye, rakamlar tartışmalı olsa bile kabaca 1000 m3 doğalgaz için Türkiye, İrana yaklaşık 490 dolar öderken Rusya Federasyonuna 393 dolar, Azerbaycana 335 dolar ödenmektedir. bkz: <http://enerjienstitusu.com/2014/06/09/ruhaniden-iran-dogalgazi-icin-indirim-sinyali/> (27.01.2015)

Tablo 10: Türkiye-İran Petrol ve Doğalgaz Ticareti (Bin Dolar ve %)

Yıl	Toplam Enerji İhracatı (33 ve 34 Fasil)	Petrol, Petrol Ürünleri ve Doğalgaz İthalatı (33 ve 34 Fasil)	Elektrik Enerjisi İthalatı (35 Fasil)	Gizli Veri (39 Fasil)	Enerji İthalatı (33+34+35+39 Fasil)
2002	176	3334	12416	830494	846244
2003	8685	1642	-	1771829	1773471
2004	39092	3582	-	1862933	1866515
2005	51480	31641	-	3293535	3325176
2006	24817	1728	-	5258922	5260650
2007	3026	51734	-	5959459	6011193
2008	154236	12868	-	7538478	7551346
2009	3543	38877	-	3011571	3050448
2010	177561	16401	-	6695101	6711502
2011	8628	41506	18910	10959619	11020035
2012	16193	73003	77531	10546888	10697422
2013	11197	82006	65514	8976924	9124444

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri, Dinamik Sorgulama Sonuçları. <http://tuikapp.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=4¶m2=3&sitcrev=3&isicrev=0&sayac=5806>. (Erişim: 25.01.2015).

Tabloda görüldüğü gibi, Türkiye'nin 2002-2013 döneminde yaklaşık 176 bin dolardan 2010'da 177 milyon dolara ulaşan (2013'de sadece 11,2 milyon dolar) oldukça az miktarda enerji ihracatı bulunmaktadır. Buna karşılık İrandan yapılan enerji ithalatı milyar dolarları bulmaktadır. Şöyle ki, 2002'de gizli veri kısmındaki 830,5 milyon dolar civarındaki enerji ithalatı dâhil İrandan gerçekleştirilen toplam enerji ithalatı 846,2 milyon dolarken 2008'de 7,5 milyar dolara ulaşmış, 2009'da küresel krizin etkisiyle 3 milyar dolara gerilese bile 2010'dan itibaren artarak 2011'de 11 milyar doları aşmış ve 2013'de 9,1 milyar dolar olmuştur. Bu bağlamda Türkiye'nin toplam enerji ithalatının geçtiğimiz üç yılda yaklaşık altıda birinin İrandan yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu çerçevede Türkiye'nin önemli bir enerji tedarikçisi olarak İran'ın ABD ve AB ile ilişkilerinin normalleşmesi durumunda mevcut petrol ve doğalgaz rezervlerinin uluslararası pazarlara ulaştırılmasında önemli bir alternatif koridor sunabilecek partner olduğu söylenebilir.

Öte yandan Türkiye ile İran arasında Tercihli Ticaret Anlaşması 29 Ocak 2014'de Tahran'da imzalanmış, bu anlaşma ile Türkiye'nin bazı tarım ürünlerinde İran'a tarife tavizi vermesi, buna karşılık İran'ın sanayi ürünlerinde Türkiye'ye tarife indirimi sağlaması kararlaştırılmıştır. Anlaşma kapsamında İran'ın Türkiye'ye tarife indirimi yapmayı kabul ettiği sanayi ürünlerinde 2012'de Türkiye'nin İran'a ihracatı yaklaşık 830 milyon dolar olarak gerçekleşirken anlaşmanın yürürlüğe girmesi ile birlikte bu ürünlerde ihracatın 3 yıl sonunda iki katına çıkması beklenmektedir. Türkiye-İran Tercihli Ticaret Anlaşması, Türkiye'nin Serbest Ticaret Anlaşmaları dışında taviz alışverişi yaptığı ilk anlaşmadır ve bu anlaşma çerçevesinde 2015 yılı sonunda ikili ticaret hacminin 35 milyar dolara ulaşması hedeflenmektedir⁹.

⁹ Ekonomi Bakanlığı, bkz: (http://www.ekonomi.gov.tr/files/ekonomik_bultenler_ulkemasa_bulten_UMPG_Bulten_2014_01_27_2014_01_31_Sayi_5.pdf). (Erişim: 28.01.2015).

7. IRAK EKONOMİSİ VE TÜRKİYE-IRAK DIŞ TİCARET VE ENERJİ İLİŞKİLERİ

Irak, 441 bin km² alan ve 34 milyon civarında nüfusa sahiptir. Nüfusun %60-65'i şii müslüman, %35'i sünni müslüman, %3'ü hristiyan ve diğer inanç sahipleridir. Nüfusun %75'i Arap, %15'i Kürt, %5'i Türkmen ve %5'i diğer etnik unsurlardan oluşmaktadır. 1980'lerde Irak-İran Savaşı, 1990'larda Kuveyt'in işgali üzerine başlayan uluslararası askeri harekât ve 2003'de Amerika'nın askeri müdahalesinin olduğu son 30 yılda Irak ekonomisi oldukça istikrarsız bir yapı sergilemiştir. Ayrıca Saddam döneminde uygulanan ekonomik ambargolar bu ülkenin uluslararası ekonomiye entegrasyonunu güçleştirmiştir (DEİK, 2014b: 2).

Irak, 2003'de gerçekleşen ABD askeri müdahalesi sonrası hızlı bir büyüme göstermiştir. Dünya Bankası verilerine göre son on yılda %5-10 arası büyüme hızlarına ulaşan Irak'ın 2004'de 36,6 milyar dolar olan GSYİH düzeyi 2013'de 222,8 milyar dolara erişmiştir. Cari fiyatlarla 7100 dolar kişi başına gelire sahip olan Irak, satın alma gücü paritesine göre 15.220 dolarla yüksek orta gelirli ülkeler grubunda yer almaktadır¹⁰. Irak ekonomisi temelde petrol gelirlerine dayanmaktadır. Ülkenin ihracat gelirinin %95'i petrolden sağlanmaktadır. 2003 sonrası ülkenin kuzeyindeki Kürt Bölgesi, terör faaliyetlerinin az olması nedeniyle önemli ölçüde ekonomik gelişme sağlamıştır. Irak'ın büyümesine en büyük katkı, İran da olduğu gibi, petrol üretimi ve ihracatıyla sağlanmaktadır. Irak GSYİH'nin sektörel dağılımına bakılırsa, Economic Intelligence Unit (EIU) verilerine göre 2012 yılı itibarıyla tarımın payı %8, hizmetlerin %25 ve sanayinin %63 olarak tahmin edilmektedir. Resmi rakamlara göre 2012 yılı işsizlik oranı %16 olarak tahmin edilse bile IŞİD terörünün etkisi nedeniyle günümüzde işsizlik oranının %40 civarında ve enflasyon oranının %6 civarında olduğu tahminleri yapılmaktadır (DEİK, 2014b: 3).

Irak'ın dış ticaretinin 2002-2013 dönemi gelişimi Tablo 11'de görülmektedir.

Tablo 11: Irak'ın Dış Ticaretinin Gelişimi (Milyon Dolar ve %)

Yıl	İhracat (X)	İthalat (M)	Dış Denge (X-M)	Dış Ticaret Hacmi (X+M)	X/M (%)
2002	12219	9817	2402	22036	124,5
2003	9711	9934	-223	19645	97,8
2004	17810	21302	-3492	39112	83,6
2005	23697	23532	165	47229	100,7
2006	29361	20892	8469	50253	140,5
2007	41268	21516	19752	62784	191,8
2008	61273	33000	28273	94273	185,7
2009	41929	38437	3492	80366	109,1
2010	52843	43915	8928	96758	120,3
2011	83226	47803	35423	131029	174,1
2012	94391	56234	38157	150625	167,9
2013	89550	61000	28550	150550	146,8

Kaynak: World Trade Organization. (<http://stat.wto.org/StatisticalProgram/WSDBViewData.aspx?Language=E>.)
(Erişim: 30.01.2015)

¹⁰ Bkz: <http://databank.worldbank.org/data/views/reports/tableview.aspx>. (Erişim: 28.01.2015).

Tabloda görüldüğü üzere Irak'ın 2002'de 12,2 milyar dolar düzeyindeki ihracatı hızla artarak 2008'de yaklaşık 61,3 milyar dolar olmuş, küresel kriz sonrası petrol fiyatlarının azalmasıyla 2009'da 41,9 milyar dolara inmiş, bu yıldan sonra artarak 2012'de 94,4 milyar dolara ulaşmış ve 2013'de 89,5 milyar dolar olmuştur. Irak'ın ithalatı da aynı dönemde artış göstermiş, 2002'de 10 milyar dolar civarında iken 2006'daki gerileme dışında sürekli artarak 2013'de 61 milyar dolara yükselmiştir. Irak'ın dış ticaret fazlaları 2006 sonrası belirginleşmiş ve 2012'de 38,1 milyar dolara yükselmiştir. Irak'ın ihracatının ithalatı karşılama oranı (X/M), dış ticaret fazlasına bağlı olarak %83,6 ile %191,8 arasında değişim göstermiştir.

Irak'ın ihracatının 2012 yılı itibarıyla %99'nu petrol ürünleri oluşturmakta, ithalatında elektriksiz makineler (%13), elektrikli makine ve cihazlar (%11), motorlu kara taşıtları (%9,6), demir ve çelikten eşya (%7,6), demir ve çelik (%5,7) ve hububat (%4,7) oranlarında pay almaktadır (DEİK, 2014b: 19). Irak'ın ihracatında 2012 yılı itibarıyla ilk sırayı ABD (%21,8), ikinci sırayı Hindistan (%21,6) almaktadır. Bu ülkeyi Çin (%14), G. Kore (%11,3) ve İtalya (%5) izlemektedir. Türkiye 2012 yılı itibarıyla Irak'ın ihracatında 19. sıradadır. Buna karşılık Türkiye bu ülkenin ithalatında %32,5 payla ilk sıradadır. Irak'ın ithalatında ikinci sırayı Çin (%14,7) alırken ABD (%6,1), Güney Kore (%5,6) ve Almanya (%5) bu ülkeyi izlemektedir (Ekonomi Bakanlığı, 2013c: 3 ve Ekonomi Bakanlığı, 2013d: 7).

Irak'ın enerji rezerv, üretim ve dış ticaretine bakılırsa, 2013 yılı itibarıyla Irak'ın 20,2 milyar ton petrol (150 milyar varil) kesinleşmiş rezervi bulunmaktadır. Irak'ın petrol rezervi, dünya petrol rezervinin %8,9'nu oluşturmaktadır. Irak'ın petrol üretimi yıllık 153,2 milyon ton (3.141.000 varil) düzeyindedir. Irak dünyada onuncu büyük üretici olarak dünya petrol üretiminin %3,7'ni gerçekleştirmektedir. Irak, 108 milyon ton/yıl petrol ihracatı ile dünyanın altıncı önemli ihracatçısıdır. Irak, dünyada kesinleşmiş doğalgaz rezervinin %1,9'na (3,6 trilyon metreküp) sahiptir. Irak'ın doğalgaz üretimi rezervine oranla oldukça azdır ve doğalgaz üretimi son yıllarda gerilemiştir. Doğalgaz üretimi 2008'de 1,9 milyar metreküp iken 2013'de 0,6 milyar metreküp olmuştur (BP, 2014: 6-24). Irak, petrol ihracatında bulunmasına karşın önemli doğalgaz ihracatçısı değildir. Hatta ülkenin güneyinde petrole birlikte çıkan doğalgaz yakılmaktadır. Savaş sonrası arz kıtlığı ve rafineri sorunları nedeniyle Irak komşu ülkelerden (Türkiye, Kuveyt, İran vb.) petrol ürünleri ithal etmiştir. Temmuz 2007'de yabancı şirketlerin Irak'ta rafineri kurma ve işletmelerine izin veren kanun onaylanmış, rafinerilerin denetimi yerel yönetimlere bırakılmıştır. Irak'ın petrol ve doğalgaz sahaları ile boru hattı altyapısı modernizasyon gerektirmektedir. Dünya Bankası tahminlerine göre, Irak'da mevcut petrol üretimini sürdürmek için yılda en az 1 milyar dolar yatırıma ihtiyaç bulunmaktadır (DEİK, 2014b: 12).

Türkiye-İrak dış ticaretinin 2003-2013 dönemi gelişiminin yer aldığı Tablo 12'de görüldüğü gibi, bu ülke ile dış ticaret hacmi giderek artarak 2012'de 14 milyar dolara yaklaşmıştır. Türkiye'nin ihracatı bu dönemde genelde artış göstermiş, 2003'de 829 milyon dolarken 2013'de 12 milyar dolara yaklaşmış ve bu ülke Almanya'dan sonra ikinci en önemli pazar haline gelmiştir. Öte

yandan aynı dönemde Irak'dan yapılan ithalat artmış, TÜİK verilerine göre 2003'de 42 milyon dolarken 2010'de 153 milyon dolar olmuş, 2013'de 145 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Buna karşılık DTM verilerine göre ithalat, aynı dönemde 112 milyondan 2008'de 1,3 milyar dolara ulaşmış, küresel krizin etkisiyle 2009'da 952 milyon dolara geriledikten sonra artarak 2012'de 3,1 milyar doları aşmıştır. Dolayısıyla bu ülke olan dış ticaret hacmi 14 milyar dolara yaklaşırken ülkemiz lehine dış ticaret fazlası TÜİK verilerine göre 12 milyar dolara, DTM verilerine göre ise 8 milyar dolara ulaşmış durumdadır.

Türkiye'nin en fazla ihracat yaptığı ülkeler içinde Irak 2013 yılında Almanya'dan sonra ikinci sıradadır. Irak'ın ihracattaki payı 2008'de %3 iken 2013'de %8'e yaklaşmıştır. Irak, Türkiye'nin ihracatında 2008'de onuncu sırada iken 2009 ve 2010'da beşinci sıraya ve son 3 yılda ikinci sıraya yükselmiştir. Irak'ın ihracatımıza çok önemli katkı sağlaması olumludur. Bununla birlikte IŞİD tehlikesi nedeniyle Mayıs ayından beri bu ülkeye ihracatta sıkıntı yaşanmaktadır ve 2014 yılı ilk on ayında bu nedenle Irak'a yapılan ihracat TÜİK verilerine göre %7 azalarak yaklaşık 8,9 milyar dolara inmiştir.

Tablo 12: Türkiye-Irak Dış Ticaretinin Gelişimi (Milyon Dolar ve %)

Yıl	İhracat (X)	İthalat (TÜİK) (1)	İthalat DTM (2)	İthalat (Fark) (1-2)	Dış Ticaret Hacmi* (X+M)	Denge* (X-M)
2003	829	42	112	-70	941	717
2004	1.820	146	468	-322	2.288	1.352
2005	2.750	66	459	-393	3.209	2.291
2006	2.587	122	376	-254	2.963	2.211
2007	2.845	119	645	-526	3.490	2.200
2008	3.916	133	1.320	-1187	5.236	2.596
2009	5.126	121	952	-831	6.078	4.174
2010	6.043	153	1.355	-1202	7.398	4.688
2011	8.310	87	2.505	-2418	10.815	5.805
2012	10.828	149	3.119	-2970	13.947	7.709
2013	11.959	145	-	-	12.104	11.814

Kaynak: TÜİK ve Ekonomi Bakanlığı, Irak Ülke Raporu, s. 3

DEİK, Irak Ülke Bülteni, Mart 2014, s. 21.

*Dış ticaret hacmi ve denge verileri TÜİK ihracat ve DTM ithalat verileri kullanılmıştır.

Türkiye'nin Irak'a ihracatında 2012 yılı itibarıyla SITC sınıflamasına göre demir ve çelik (67 fasıl) ilk sırayı (%13,5 pay) alırken elektrikli makine ve cihazlar (77 fasıl) ikinci (%8 pay); hububat ve mamülleri (4 fasıl) üçüncü (%7,3 pay); çeşitli mamül eşyalar (89 fasıl) dördüncü (%6,4 pay) ve metal ürünler (69 fasıl) beşinci sırayı (%6,2 pay) almıştır. Türkiye'nin Irak'dan ithalatında ham petrol ve petrol ürünlerinin (33 ve 34 fasıl) oldukça yüksek payı (%95,2) bulunmaktadır. Burada 2012'de DTM'nin kullandığı 3,1 milyar dolarlık ithalattan TÜİK ithalat verisi 149 milyon doları çıkardığımızda kalan yaklaşık 3 milyar doların petrol ve ürünleri ithalatını oluşturduğu düşünülmektedir. DTM verileri ve SITC sınıflamasına göre ithalatın %3,3'nü 97 fasılda yer alan

altın ve döküntüleri, binde dördünü 72 fasılda yer alan belirli sanayi ve iş kollarında kullanılan makine ve cihazlar, binde dördünü 57 fasılda bulunan plastik ve mamülleri oluşturmaktadır. Irak'dan doğalgaz alımı bulunmamakta, gerçekleştirilen petrol alım miktarının 2004-2013 dönemindeki gelişimi de Tablo 13'de görülmektedir.

Tablo 13: Türkiye'nin Irak'dan Petrol ve Doğalgaz İthalatı (2004-2013)

Yıl	Petrol İthalatı (Bin Ton)	Toplam Petrol İthalatı (Bin Ton)	Irak'ın Payı (%)
2004	1200	23920	5,0
2005	976	23390	4,2
2006	552	24063	2,3
2007	865	23445	3,7
2008	1874	21743	8,6
2009	1733	14192	12,2
2010	2001	16837	11,9
2011	3071	18092	17,0
2012	3739	19485	19,2
2013	6000	18554	32,3

Kaynak: EPDK, Petrol Piyasası Sektör Raporları, 2007 sonrası ve çeşitli yıllar.

Tabloda görüldüğü gibi Türkiye'nin Irak'dan petrol ithalat miktarı 2009 yılı öncesi görece düşük miktarda iken gittikçe yükselmiştir. Bu çerçevede bu ülkeden yapılan petrol ithalatı 3 milyon tondan 6 milyon tona ulaşmış ve Irak 2013 yılı itibarıyla Türkiye'nin en önemli petrol tedarikçisi ülke haline gelmiştir. Türkiye günümüzde toplam petrol ithalatının üçte birini Irak'dan karşılar hale gelmiştir.

Türkiye'nin Irak'dan ham petrol alımı yanısıra Kerkük-Yumurタルık ham petrol boru hattı, Irak petrolünün uluslararası pazarlara ulaştırılmasında önemli rol oynamaktadır. Irak petrolünün yaklaşık %25'ni barındıran Kerkük bölgesinden Irak petrolünün taşınmasına ilişkin 1973'de yapımına başlanan ve 1977'de petrol akışı başlayan hattın kapasitesi 1984-1987 döneminde genişletilmiştir. Ağustos 1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgali ile başlayan ilk körfez krizi sırasında BM ambargo kararına bağlı olarak vanaların kapatılması sözkonusu oluncaya kadar bu hat, Irak ve Türkiye için önemli bir gelir kaynağı olmuştur (İnan, 2013: 69). İlk körfez krizi sonrası hat kapanmış, 1996'da petrol karşılığı gıda ihracatına BM kararı çerçevesinde izin verilse de Saddam Hüseyin'in Türkiye'ye karşı hasmane tavrına bağlı olarak Türkiye hattın yeterince yararlanamamış, 2003'e kadar olan dönemde Türkiye'nin hesaplanabilir doğrudan zararı 45 milyar dolar, dolaylı toplam zararı 120 milyar dolar civarında olmuştur (Karacadağ Kalkınma Ajansı, 2010: 62-63).

Kerkük-Yumurタルık Petrol Boru Hattı, günümüzde Irak'ın günlük petrol ihracatının dörtte birini gerçekleştirmektedir (DEİK, 2014b: 26). Irak'da süregelen terör saldırıları nedeniyle kimi zaman Kerkük-Yumurタルık ham petrol boru hattında hasar ve kesinti meydana gelmektedir. 50 milyon ton ham petrol taşıma kapasitesine sahip BTC petrol boru hattından daha fazla kapasiteye sahip bu hattın borular tam dolu olduğunda yaklaşık 71 milyon ton (yılıda 553

milyon varil) petrol taşınması yapılabilmektedir. Bu hattan taşınan petrol miktarı 2002'de 175 milyon varilken 2003'de taşıma miktarı yaklaşık üçte birine (60 milyon varil gerilemiştir. Bu hattan taşıma miktarı PKK sabotajları nedeniyle gerileyerek 2006'da 13 milyon varile inmiş, 2011'de 163 milyon varile yükselse de 2013'de yeniden gerileyerek 92 milyon varil olmuş, yani kapasitesinin altıda biri kullanılabilmiştir (BOTAŞ, 2013: 20).

Türkiye'nin Irak'dan yaptığı petrol, petrol ürünleri, doğalgaz ve elektrik enerjisi ihracat ve ithalatının SITC Rev. 3 sınıflaması çerçevesinde 2003-2013 dönemindeki gelişimi de Tablo 14'de görülmektedir. Tabloda görüldüğü gibi, 2003'de 127 milyon dolar civarında bulunan Irak'a yapılan enerji ihracatı, 2005'de 538 milyon dolara yükselmiş (toplam ihracatın beşte birine), daha sonraki yıllarda dalgalı seyirle görece gerileyerek 2008'de 105 milyon dolara düşmüş, 2013'de 121 milyon dolar olmuştur. Irak'a enerji ihracatında bu ülkeden alınan ham petrolün rafinerilemizde işlenerek bu ülkeye akaryakıt olarak ihracatının önemli etkisi olmuştur. Ayrıca 2003 Körfez Savaşı sonrası ihtiyaç duyulan elektrik enerjisini komşu ülkelerden temin eden Irak'a elektrik enerjisi ihracatı 2006'da 102,8 milyon dolara yükselmiştir. Buna karşılık Irak'dan yapılan enerji ithalatı SITC sınıflamasına göre oldukça düşüktür. Şöyle ki, TÜİK verilerine göre 2003'de yaklaşık 300 bin dolar civarında bulunan bu ülkeden yapılan toplam enerji ithalatı verisi 2008'de 108 milyon dolara yükselmiş, 2010'da 105,7 milyon dolarken 2011 ve 2012'de 5 milyon dolar civarına inmiştir. TÜİK, bu ülkeden yapılan enerji ithalatı verileri olarak sadece 33 fasıl içindeki petrolde elde edilen ürünlerin ithalat değerini (58,5 milyon dolar) göstermektedir.

Tablo 14: Türkiye-Irak Petrol ve Doğalgaz Ticareti (Milyon Dolar ve %)

Yıl	Petrol ve Doğalgaz İhracatı (33 ve 34 Fasıl)	Elektrik Enerjisi İhracatı (35 Fasıl)	Toplam Enerji İhracatı (33, 34 ve 35 Fasıl)	Toplam Enerji İthalatı (33, 34 ve 35 Fasıl)
2003	121,1	6,0	127,1	0,3
2004	331,0	46,9	377,9	4,1
2005	448,8	89,3	538,1	25,7
2006	74,0	102,8	176,8	63,1
2007	60,1	97,6	157,7	69,0
2008	40,2	65,1	105,3	108,0
2009	83,0	92,6	175,6	97,1
2010	129,1	99,7	228,8	105,7
2011	145,2	12,2	157,4	4,4
2012	135,1	-	135,1	5,6
2013	94,6	25,7	121,1	58,5

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri, Dinamik Sorgulama Sonuçları. <http://tuikapp.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=4¶m2=3&sitcrev=3&isicrev=0&sayac=5806>. (Erişim: 25.01.2015).

Türkiye'nin Irak ile enerji ticaretinde 2008 yılı hariç dış ticaret fazlası vermesi tamamıyla SITC sınıflaması içinde petrol ürünlerinin yer alması, buna karşın bu ülkeden yapılan ham petrol ithalatı ile ilgili 34 fasıl verisi veya İran'da olduğu gibi gizli verinin (39 fasıl) yer almaması ile açıklanabilir. Bu ülkeden rafineriler eliyle 2013'de yapılan ham petrol ithalatının (6 milyon ton)

Türkiye'nin ham petrol ithalatının %32,3'nü oluşturduğu ve Türkiye'nin en önemli ham petrol tedarikçisi haline geldiği düşünülürse tablodaki verilerin gerçek enerji ithalatını göstermediği söylenebilir. Bu bağlamda DTM verileri üzerinden oluşan fark dikkate alınır (bkz: Tablo 12) ve enerji ithalatı fasıllarının Irak'dan yapılan ithalatın %95'ni oluşturduğu düşünülürse, bu ülkeden yapılan enerji ithalatının 2010'da en az 1,2 milyar doları, 2011'de en az 2,4 milyar doları ve 2012'de ise 3 milyar doları bulduğu söylenebilir. Ayrıca EPDK raporlarında belirtildiği üzere 2013'de Irak'dan ithal edilen 6 milyon ton ham petrolün (ham petrolün tonu 2013 yılı ortalaması 800 dolar olarak alınırsa) ithalat bedelinin 4,8 milyar dolar civarında hesaplanması da mümkündür.

8. SONUÇ

Türkiye açısından bu üç ülkenin önemi dış ticaret ilişkileri ve özelde enerji arz güvenliği ve tedariki bağlamında çok büyüktür. Bu üç ülke dünya kesinleşmiş petrol rezervinin %18,6'na sahiptir. Dünya yıllık petrol üretiminin %8'den fazlasını üreten bu ülkeler yıllık dünya petrol ihracatının yaklaşık %12'sini gerçekleştirmektedirler. Türkiye, bu üç ülkeden 2013'de petrol ithalatının yaklaşık %61'ni gerçekleştirmiştir. Özellikle son üç yılda Türkiye'nin petrol tedarikinde İran'ın payı %51'den %28'e gerilese bile Irak'ın payı %32,3 düzeyine ulaşmıştır. BTC petrol hattı bağlamında Azeri petrolünün Türkiye üzerinden dünya pazarlarına ulaştırılması iki ülkenin enerji ve dış ticaret ilişkileri açısından büyük önem taşımaktadır.

Benzer biçimde bu üç ülkenin doğalgaz rezervleri, üretim ve ihracat miktarları da bir o kadar önemlidir. Bu üç ülke kesinleşmiş dünya doğalgaz rezervinin yaklaşık %21'ne sahiptir. Bu üç ülkenin doğalgaz üretimleri henüz rezervleri ile orantılı olarak yüksek olmasa da hali hazırda Irak hariç iki ülke dünya doğalgaz üretiminin %5,4'nü gerçekleştirmektedir. İrandan doğalgaz ithalatı toplam doğalgaz ithalatının %20'ni bulmaktadır. Türkiye, doğalgaz ithalatının Azerbaycan'dan %8-9'nu karşılamaktadır. Bu iki ülke Rusya'dan sonra en fazla doğalgaz tedarik edilen ülkelerdir. Irak doğalgaz üretimini artırır ve ihraç edebilirse, bu durumdan hem Türkiye, hem de Avrupa kaynak ülke çeşitlenmesi açısından kazançlı çıkabilir. Bu bağlamda Türkiye'nin BTC ve TANAP gibi petrol ve doğalgaz boru hatlarını hayata geçirmesi ve planlaması, hem kendi enerji arz güvenliği ve arz kaynaklarını çeşitlendirmesi açısından önem taşımakta ve hem de bir enerji koridoru olarak dünya pazarlarına Azerbaycan, İran ve Irak petrol ve doğalgazının ulaştırılması açısından büyük önem taşımaktadır. Örneğin TANAP projesi, Türkiye'nin doğu ve kuzeyinde bulunan dünya rezervlerinin batıda bulunan tüketim noktalarına ulaştırılmasında bir köprü ülke olmamızı sağlamaktadır. Bu coğrafi avantajın kullanılabilmesi ve enerji ticaretinin bu ülkelerle yapılacak dış ticaretle dengelenebilmesi Türkiye açısından büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda, Azerbaycan, İran ve Irak ile Türkiye arasındaki dış ticaret artırılmalı, bu ülkelerin enerji arz fazlalarının dünya pazarlarına ulaştırılmasında Türkiye aktif dış politika izlemeye devam etmeli, TPAO ve BOTAŞ'ın Azerbaycan ve Irak'daki mevcut girişimleri ve yeni girişimlerine destek olunmalı, özel sektörün bu iki ülkedeki enerji girişimleri desteklenmelidir.

Günümüzde Irak'da Cumhurbaşkanlığına seçilen Fuat Masum'un ülkede şii-sünni gerilimine yol açan Nuri el-Maliki yerine Haydar el-Abadi'yi başbakan olarak görevlendirmesi olumlu bir gelişmedir. Ayrıca, ABD-İran arası ılımlı dış politika gelişmeleri, Irak ve Suriye'de şiddetin azaltılması açısından olumlu katkılar yapabilir. Bu gelişmeler sonrası, bölgede şiddet azalırsa Türkiye'nin Irak'a ihracatını yeniden artırması, mevcut enerji hatlarını ve enerji tedarikine ilişkin yeni projelerini hayata geçirmesi kolaylaşabilecektir. Bu durum, yani IŞİD terörü azaldığında ve ülkeye ekonomik-politik istikrar geldiğinde, Irak'ın petrol ihracatının büyük kısmını sağlayan Basra Limanı terminalleri yanısıra hali hazırda atıl bulunan Musul-Kerkük ham petrol boru hattı tam kapasite çalışabilecek ve diğer petrol ve doğalgaza bağlı projeler birbiri ardına gerçekleştirilebilecektir.

Obama-Ruhani arasındaki yakınlaşma, nükleer müzakereler için olumlu hava oluştursa da, son bir kaç yılda işsizlik oranı artan ve ambargo nedeniyle petrol ihracatı azalan, hatta ihracatını yaptığı petrolün bedelini tahsil edemeyen (dünyanın petrol ve doğalgaz zengini) İran'ın uranyum zenginleştirmede ısrarı, P5+1 ülkelerinin kuşku duymasına yol açmakta ve müzakereler yavaş ilerlemektedir. İran-ABD yakınlaşması çerçevesinde müzakere süreci olumlu biçimde tamamlanırsa İran ve dolaylı olarak Türkiye'nin kazançlı çıkabilir. Şöyle ki; eğer İran ekonomik daralmadan kaynaklanan yüksek oranlı işsizlikten, ithal etmek zorunda olduğu yatırım ve sermaye malları darlığından kurtulmak ve halkının daha da zenginleştirmek için nükleer enerjiyi, nükleer silah amaçlı olarak kullanmak istemediğine ilişkin açık anlaşmalarla garanti vermek ve buna P5+1 ülkeleri ve diğer ülkeleri inandırmak durumundadır. İran'ın kendi iç politik koşullarının buna ne kadar izin vereceği tartışmalı olsa da, Nuri El-Maliki'den vazgeçilmesinde olduğu gibi, İran'ın ortadoğu ülkelerinde izlediği dış politikaların ABD-AB çizgisine yaklaşması bu imkânı sağlayabilir. Bu bağlamda Türkiye'nin müzakere sürecinin olumlu biçimde sonuçlanması durumunda İran ile dış ticaretini artırabileceği ve ikili ticarete dış dengesizliğin azaltılabileceği, petrol ve doğaz ithalat bedellerine ilişkin finansal transferlerin normalleşebileceği söylenebilir. Ayrıca Türkiye'nin uluslararası tahkim süreci süren İran doğalgazının fiyatında indirim sağlayabilmesi ve TANAP projesine İran doğalgazını dahil edebilmesi de, pamuk ipliğine bağlı görüşmelerin olumlu sonuçlanmasına bağlıdır.

Öte yandan Rusya ile ABD ve AB arasındaki Ukrayna gerginliğinin Türkiye açısından fırsat doğurup doğurmadığına bakılırsa, son günlerdeki gelişmelerin Putin'in mevcut gerilimi artıran veya azaltan açıklamalarıyla şekillendiği söylenebilir. Şöyle ki; Putin, Kırım noktasında geri adım atmamakta, Ukrayna'nın doğusundaki Rus asıllı ayrılıkçıları desteklemekte, AB-ABD'nin yaptırımlarına karşı misillime yönünde demeçler verirken bazı AB ülkelerine doğalgaz akımını yavaşlatmakta, Güney Akım doğalgaz projesini tek yanlı olarak durdurmakta ve ABD-AB ülkelerinden gıda alımını durdurma kararı alabilmektedir. Öte yandan uluslararası sermaye akımları çekilişleri ve petrol fiyatlarının düştüğü ve Ruble'nin hızla değer kaybettiği ortamda, ülkesinin ekonomik daralma yaşamaması ve kendisine yakın işadamlarına uygulanan ambargodan

kurtulmak için uluslararası finansal çevrelere ılımlı mesajlar vermekte, Ukrayna'nın yeni devlet başkanı ile gerilimi azaltacak çabalara gireceklerini, ABD-AB ile ilişkilerin normalleşmesini istediğini belirten bir çeşit satranç stratjesine benzer açıklamalarda bulunmaktadır. Bu bağlamda, Rusya-ABD-AB arasındaki bu gelişmelerin Türkiye açısından fırsatlar sunup sunmadığının kısa vadede analizini yapmak kolay değildir. Örneğin, Rusya'nın yaptırımcı ülkelere tarım ve gıda ürünleri ithalatını durdurması karşısında Türkiye'nin bu ülkeye tarım ve gıda ürünleri ihracatı fırsatının doğduğu söylenebilir. Türkiye'nin Rusya Federasyonuna mevcut tarım ürünleri ihracatı yanısıra süt ve süt ürünleri, yumurta ve beyaz et ihracatının artabileceği ve ikili dış ticaretteki büyük açığın Türkiye lehine azalacağı belirtilebilir. Bununla birlikte, Rusya'nın tarım ve gıda ürünlerini Mısır ve başka ülkelere ithal etmesi imkânı, AB'nin olası baskısı nedeniyle Türkiye'nin ihracat avantajı azalmakta ve tarımsal üretimde olumsuz hava koşullarına bağlı arz yetersizliği sorunları bulunmaktadır. Dolayısıyla bu noktada oldukça ihtiyatlı bir iyimserlik içinde bulunulması gerektiği söylenebilir.

Özetle Rusya ile ABD-AB arasındaki mevcut gerginlik ortamı ve ABD-İran yakınlaşmasının Türkiye açısından belirgin fırsatlar yanısıra tehditler içerdiği de unutulmamalı ve elden geldiğince gerçekçi politikalar izlenmeye devam edilmelidir.

9. KAYNAKÇA

- Aslanlı, Araz (2013), Yeni Küresel Mücadelede Kafkasya ve Karabağ Sorunu, EkoAvrasya Yayınları, Yayın No: 2013/3, Ankara.
- Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu, Dış Ticaret Verileri, (http://www.stat.gov.az/source/trade/az/f_trade/xt4.xls). Erişim: 23.01.2015).
- Bielecki, J. (2002), "Energy Security: Is the Wolf at the Door?", The Quarterly Review of Economics and Finance, Vol: 42, pp. 235-250.
- BOTAŞ (2013), Sektör Raporu 2013, Bilkent-Ankara.
- Boz, Hakan (2013), "İran ve Değişim", 7 Ekim 2013, 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü, (<http://www.21yyte.org/tr/arastirma/iran/2013/10/07/7241/iran-ve-degisim>). Erişim: 25.01.2015)
- BP (2014), Statistical Review of World Energy June 2014, (<http://www.bp.com/content/dam/bp/pdf/Energy-economics/statistical-review-2014/BP-statistical-review-of-world-energy-2014-full-report.pdf>). Erişim: 25.01.2015)
- Çandar, Cengiz (2010), "Türk Dış Politikasında 'Eksen' Tartışmaları: Çok Kutuplu Dünya İçin Yeni Bir Vizyon", SETA Analiz, Sayı: 16, SETA Yayınları, ss. 1-12.
- DEİK (2013a), Azerbaycan Ülke Bülteni, Nisan 2013. (http://www.deik.org.tr/KonseyIcerik/5066/Azerbaycan_Ulke_Bulteni.html). Erişim: 25.01.2015)
- DEİK (2014a), İran Ülke Bülteni, Mart 2014, (http://www.deik.org.tr/KonseyIcerik/5621/İran_Ulke_Bulteni_2014.html). Erişim: 25.01.2015).
- DEİK (2014b), Irak Ülke Bülteni, Mart 2014, (http://www.deik.org.tr/KonseyIcerik/5622/İrak_Ulke

- [Bülteni 2014.html](#). Erişim: 25.01.2015).
- Doster, Barış (2013), “Suriye Satrancındaki Son Dönüşümler”, *Ortadoğu Analiz*, 5 (59), ss. 23-30.
- Ekonomi Bakanlığı (2013a), Azerbaycan Ülke Raporu 2013, (<http://www.ekonomi.gov.tr/upload/7A079AF0-D8D3-8566-45209F73D74 AFCC0/Azerbaycan-son.pdf>. Erişim: 25.01.2015)
- Ekonomi Bakanlığı (2013b), İran Ülke Raporu 2013, (<http://www.ekonomi.gov.tr/upload/C74985FF-D8D3-8566-4520E92CB063EEF8/İran-son.pdf> Erişim: 25.01.2015)
- Ekonomi Bakanlığı (2013c), Irak Ülke Raporu 2013, (<http://www.ttso.org.tr/ulkeraporlari/Irak.pdf>. Erişim: 25.01.2015)
- Ekonomi Bakanlığı (2013d), Irak Ülke Sunumu, (<http://www.ekonomi.gov.tr/upload/20C79081-B7DA-9ACC-6D7F1D348D99E637/BAGDAT.pdf>. Erişim: 25.01.2015)
- Ekonomi Bakanlığı (2014), “Türkiye-İran Tercihli Ticaret Anlaşması İmzalandı”, İhracat Bilgi Platformu, Ülke Masaları ve Pazara Giriş Bülteni, 4 (5), Ocak 2014. (http://www.ekonomi.gov.tr/files/ekonomik_bultenler/ulkemasa_bulten/UMPGBulten2014_01_27_2014_01_31_Sayi_5.pdf). (Erişim: 28.01.2015).
- Enerji Enstitüsü, “Ruhani'den İran Doğalgazı İçin İndirim Sinyali”, (<http://enerjiensitüsü.com/2014/06/09/ruhaniden-iran-dogalgazi-icin-indirim-sinyali/> Erişim: 27.01.2015)
- EPDK (2013a), Petrol Piyasası Sektör Raporu 2013, Ankara.
- EPDK (2013b), Doğalgaz Piyasası Sektör Raporu 2012, Ankara.
- ETKB (2013), Mavi Kitap 2013, Ankara.
- ETKB (2010), Mavi Kitap 2009, Ankara.
- ETKB (2014), Bakanlık Haberleri, (<http://www2.enerji.gov.tr/tr-TR/Bakanlik-Haberleri/BTCde-2-Milyar-Varil-Sevinci>. Erişim: 25.01.2015)
- EUAŞ (2013), Elektrik Üretim Sektör Raporu, Ankara.
- İnan, Aybüke (2013), “Kerkük-Yumurtalık Petrol Boru Hattı ve Türkiye-İrak İlişkileri: 1973-2011”, *Ortadoğu Analiz*, 5(56), ss. 68-85.
- Kalaycı, İrfan (2013), “Kafdağ'ının Önündeki Ekonomi: Modernleşen Azerbaycan”, *Avrasya Etüdüleri*, 19(44), ss. 27-56.
- Karacadağ Kalkınma Ajansı (2010), Irak Ülke Raporu, Diyarbakır Yatırım Destek Ofisi.
- Karagül, İbrahim (2014), “Irak Üç Bölünür, Haritalar Değişir”, *Yenişafak*, 25 Haziran 2014.
- Kınıklıoğlu, S. (2012), “Türkiye ve İran: Dostluk-Rekabet Alanında Kısa Paslaşmalar”, *USAK Analist*, Sayı: 15, (<http://www.usakanalist.com/detail.php?id=262>. Erişim: 25.01.2015).
- Koroğlu, Uğur (2012), “İran'ın Suriye Politikası”, (Editör: B. Akgün), *Suriye Krizinde Bölgesel ve Küresel Aktörler*, *SDE Analiz*, ss. 44-52.
- Özdal, Habibe (2011), “Türkiye-Rusya İlişkileri: Sınırlı Stratejik Ortaklık”, *USAK Analist*, 1(2), ss. 54-56.

- Pamir, A. Necdet (2007), "Enerji Arz Güvenliği ve Türkiye", Stratejik Analiz, Sayı: 83, ASAM Yayınları, ss. 14-24.
- Sağlam, Mühdan (2014), "21.Yüzyılda Küresel Rekabetin Zemini Ukrayna", Ankara Üniversitesi, SBF Dergisi, 69 (2), ss. 435-444.
- Sinkaya, Bayram (2009), "Obama Döneminde ABD-İran İlişkileri ve Değişim Şansı", Ortadoğu Analiz, 1(1), ss. 41-49.
- Sinkaya, Bayram (2012), "Arap Baharı Sürecinde İran'ın Suriye Politikası", SETA Analiz, Sayı: 53, ss. 1-40.
- Şen, Gülriz (2012), "İran ve Arap Baharı: Bağlam, Söylem ve Siyaset", Ortadoğu Etüdüleri, 3(2), ss. 95-118.
- TPAO, "Enerjide Tarihi İmzalar Atıldı", (<http://www.tpao.gov.tr/tp5/?tp=haber&id=20>). Erişim: 25.01.2015)
- Üzümcü, Adem (2010), "Türkiye'nin Enerji Güvenliği ve Dış Politika Yansımaları", (Editörler: O.B. Dinçer, H. Özdal ve H. Necefoğlu), Yeni Dönemde Türk Dış Politikası, Uluslararası IV. Türk Dış Politikası Sempozyumu Tebliğleri, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK) ve Kafkas Üniversitesi, USAK Yayınları, No: 36, Ankara, ss. 171-201.
- Üzümcü, Adem ve Selim Başar (2011), "Türkiye'nin Cari İşlemler Bilançosu Açığı Üzerinde Enerji İthalatı ve İktisadi Büyümenin Etkisi: 2003-2010 Dönemi Üzerine Bir Analiz?", Finans Politik & Ekonomik Yorumlar, 48 (558), ss. 5-22.
- Varol, T. (2011), "Arap Baharı Rusya Kapılarında", 21. Yüzyıl Dergisi, Sayı:36, ss.35-41.
- Worldbank, Irak Ülke Raporu Tablosu, (<http://databank.worldbank.org/data/views/reports/tableview.aspx>). Erişim:28.01.2015)
- WTO, International Trade Statistics, (<http://stat.wto.org/StatisticalProgram/WSDBViewData.aspx?Language=E>). Erişim: 25.01.2015)
- Yazıcı, Amine (2012), "Rusya'nın Suriye Politikası", (Editör: B. Akgün), Suriye Krizinde Bölgesel ve Küresel Aktörler, SDE Analiz, ss. 40-43.
- Yükseler, Z. ve E. Türkan (2008), Türkiye'nin Üretim ve Dış Ticaret Yapısında Dönüşüm: Küresel Yönelimler ve Yansımalar, TÜSİAD Yayınları, Yayın No: TÜSİAD-T/2008-02/453, İstanbul.

